

# VERANDEREN IN MEERVOUD

## EEN SOCIAAL VERANDERKUNDIG PERSPECTIEF

**Gerard Donkers. uitgeverij Boom Amsterdam 2020**

*Eindverslag Platformgroep 'Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde'*  
Kring Andragologie oktober 2020

Onderstaand is het eindverslag van de bespreking van het boek *Veranderen in meervoud, een sociaal veranderkundig perspectief* van Gerard Donkers (2020) in de Platformgroep van de Kring Andragologie van de Universiteit van Amsterdam. De deelnemers waren Wilfred Diekmann, Nelly Labrie, Dhian Sioe Li, Marcel van Eck, Henk Geertsema, Jaap Ikink en Gerard Donkers. Het verslag bestaat uit citaten van het op schrift gestelde commentaar van de groepsleden en van de verslagen die Nelly Labrie heeft gemaakt van de besprekingen op 28 augustus en op 23 oktober 2020. Herhalingen zijn zoveel mogelijk voorkomen. Zoals ook bij de bespreking van andere publicaties, krijgt de auteur de gelegenheid om te reageren op de analyse van de platformgroep. Aan de lezer om een eigen eendoordeel te vormen.

De kernvragen van de Platformgroep vormen de kapstok van het verslag (Zie 'Platformgroep Theorieontwikkeling Sociale Veranderkunde. Kansen en mogelijkheden' (juni 2020) zie [www.zelfregie.com](http://www.zelfregie.com) bij 'Documenten'). De kernvragen verwijzen naar zes basale kenmerken van Sociale Veranderkundige theorieën en praktijken. Met deze formele aandachtspunten proberen we de eigegeaardheid van dit kennisgebied te benoemen. Publicaties die een dergelijke logica hanteren, haar onderzoeken of bekritisieren zouden we bijgevolg kunnen rekenen tot de *body of knowledge* van dit kennisgebied.

## Algemene opmerkingen

*Gerard:* Het is goed om als auteur weer eens terug te moeten kijken naar je eigen publicatie, ook al voelt dat in mijn geval aan als een zoveelste herhaling van zetten. Het boek heeft immers al een hele voorgeschiedenis. Al vanaf 1985 wordt het boek 'Veranderkundige modellen' op hogescholen en universiteiten in Nederland en Vlaanderen als leerstof voorgeschreven. In 2009 verscheen de twaalfde druk. In 2012 volgde opnieuw een herziene druk en werd besloten tot de nieuwe titel *Veranderen in meervoud*. Met de voorliggende versie van het boek (2020) gaat het in feite om de vijftiende druk. In die vijftien drukken gaat het viermaal om een herziene druk. Een langdurig breed gedragen boek over het vakgebied van de andragologie als sociale veranderkunde. In het Landelijk Expertisecentrum Sociale Interventie (LESI) is het boek benoemd als een basisboek van de sociale interventiewetenschap.

Het boek is geschreven voor een brede groep van studenten die op hbo en wo-niveau worden opgeleid tot mensgerichte professionals die behoefte hebben aan praktische handelingskennis om in samenwerking met anderen gewenste veranderingen in natuur, mens en maatschappij te realiseren. Nadruk ligt op multiperspectivistisch handelen. Veel studenten en docenten hebben in de loop der jaren evaluaties uitgevoerd met betrekking tot inhoud, opzet en bruikbaarheid van het boek op grond waarvan dan weer een zoveelste

herziene druk verscheen. Het is interessant en belangrijk om als platform Sociale Veranderkunde eens kritisch te blijven stilstaan bij dit boek en te kijken welke bijdrage het heeft geleverd of kan gaan leveren aan verdere theorieontwikkeling op het gebied van de andragologie.

*Dhian:* Ik heb het boek met heel veel plezier gelezen. Voor een deel was het 'terug in de tijd'. Ik ervaar het werk van Gerard als een erfenis van degene die de andragologie heeft weten vast te houden tot in deze nieuwe eeuw, waardoor het nu een kans krijgt om te transformeren naar een nieuwe vorm. Tot mijn blijde verrassing begrijp ik van Jaap dat ook andere studies er in geïnteresseerd zijn.

De drie veranderkundige modellen - de kern van dit opleidingsboek - zijn in de loop der tijd en door ontwikkeling van parallelle beroepsgroepen in de samenleving zo gevalideerd, dat ze staan als een huis. Ze zijn daarmee met recht als centrale body of knowledge over veranderen en veranderingen te beschouwen. In deze uitgave is bovendien de modelconstructie zeer navolgbaar beschreven en met een breed positionerend overzicht van auteurs en theorieën onderbouwd. Behalve voor studenten ook goed volgbaar voor professionals uit niet-veranderkundige disciplines.

Dit laatste geldt zeker ook voor de geschiedenis van het veranderkundig denken in hoofdstuk 2, wat eigenlijk een aparte publicatie waard is. Om je eigen mentale scripts als professional aan te scherpen. Het meest uitdagend en inspirerend zijn evenwel de bouwstenen in hoofdstuk 6. Ze lijken echter meer geschreven voor een academisch publiek en collega-veranderkundigen dan voor studenten. Dus in elk geval voor onze platformgroep. Daar moeten we het dus uitgebreid over hebben.

De wijziging van de ondertitel tussen de 2<sup>e</sup> en 3<sup>e</sup> druk is in dit verband veelzeggend over de door de auteur beoogde betekenis van het boek. Van *Een driedimensionale kijk op de sociale veranderkunde* (bij de 2<sup>e</sup> druk) naar *Een sociaal veranderkundige perspectief* (bij de 3<sup>e</sup> druk). Hij verwoordt zo de ambitie van deze editie van dit opleidingsboek, namelijk die van een volgende (tussen)stap naar een meer complete en samenhangende theorie van sociale veranderkunde.

In hoofdstuk 6 poneert de auteur namelijk onomwonden dat de (nieuwe wetenschap?) sociale veranderkunde in algemene zin een integrerend perspectief heeft te bieden over het kijken naar én omgaan met veranderingen en veranderprocessen in de wereld. Dit zowel op micro-, meso- als macroniveau, als los van werkvelden en verandercontexten. Deze visie krijgt een zeker recht van spreken, doordat hij enkele eigenstandige kernconcepten en modellen presenteert en laat zien hoe de drie veranderkundige modellen hierdoor in de handelingspraktijk meervoudig zijn te verbinden. En hoe zij elkaar – mits bewust gehanteerd – in de praktijk van veranderen juist kunnen versterken. Daarmee zijn funderende bouwstenen gelegd voor het integrerend perspectief van een sociale veranderkunde. En tevens is haar potentie getoond voor een andere, meer menselijke en effectieve praktijk van handelen en veranderen. Een die in diverse werkvelden her en der reeds door zoekende professionals met hun eigen - experience based - methodieken worden vorm gegeven.

De bouwstenen in hoofdstuk 6 zijn volgens mij hele goede bouwstenen. Vooruitlopend op het voorstel lijkt het me heel zinnig om te focussen op de nieuwe elementen. Ik denk dat dat wel nodig is. Ik heb daar tot nu toe nog niets over gezegd in mijn reactie, hoewel ik daar wel het nodige van vind. Het doet mij genoegen dat ook anderen het over het

competentiemodel hebben. Ik heb daar ook gedachten over, daar komen we wel verder mee als we het gesprek daarover doorzetten.

*Marcel:* Allereerst: ik vond het gewoon een fantastisch boek wat helemaal op mijn interessegebied zit. Ik vond de analyse van het denken over sociale verandering buitengewoon interessant. Ook de verwijzingen naar diverse filosofen vond ik erg interessant. Ik heb het met buitengewone belangstelling gelezen. Bij het herlezen van het boek begreep ik eigenlijk dat ik nu eindelijk het driewerelden model goed begrijp. Dat is wel complex. Het is eigenlijk gebaseerd op hele oude denktradities vanuit filosofie, sociologie, ofwel een meerperspectivisch verhaal.

Het idee van zelfregie en zelfregulering zit eigenlijk al in de hele geschiedenis van het denken. Als je goed leest, zie je dat Socrates er al opvattingen over had en vele anderen als Bergman, de Waal, Bergman, Schön e.e. Dan denk ik, hoe kan het zijn dat er nu nog steeds zo veel top down vormgegeven wordt? Terwijl je weet dat een echte verandering van binnenuit moet komen. Dat is toch al heel lang bekend. Nergens is gezegd dat top down beleid goed werkt.

*Nelly:* Ik heb de aandachtspunten gevolgd en deze vooraf aangeleverd. Daar kan ik op aanvullen dat ik redelijk bekend ben met het werk van Gerard en het werken op deze manier in de masterclasses. De meeste aandachtspunten zijn daarmee eigenlijk een open deur. Het werk voegt op alle benoemde punten in. Ik vond het opnieuw indrukwekkend om het boek zo weer gelezen te hebben in de afgelopen weken.

*Jaap:* Net als de andere uitgave van het boek, waar ik redelijk mee vertrouwd ben, zowel vanuit mijn eigen opleiding bij het LESI, als ook bij onze opleiding in het Noorden waar Gerard al een aantal jaren een gewaardeerde gastdocent is. Zo ben ik meerdere keren door de basis van de materie gelopen. Deze nieuwe uitgave is toch beter geplaatst in de historische context van veranderingkundig handelen. Dat vind ik een toevoeging. Dat het niet een eigentijds visionair document is, maar dat het is gebaseerd op een eeuwenlange geschiedenis van visie en perspectieven van veranderingkundig handelen. Ook ben ik blij met het eerste hoofdstuk dat je meeneemt in de vraag: wat is eigenlijk het begrip 'veranderingkundig handelen'?

In de samenstelling van het boek herken ik ook de eerdere uitgaven van Gerard, die ook ieder een ander perspectief hebben dan nu in dit boek samenkomen. Bijvoorbeeld in het boek *Zelfregie in organisaties* werk je veel meer de dimensies uit. Als je daar dieper in zou willen duiken, dan zou een sterkere verbinding met dat andere boek goed zijn, daar ga je wat verder in op die subthema's. Zonder dat de uitgave nog veel dikker zou moeten worden. Dat vind ik wel de kracht van deze uitgave, dat je de eerdere verkenningen die je hebt gedaan bij elkaar brengt in dit boek.

*Henk:* Deze derde druk van *Veranderen in meervoud*, de 15<sup>e</sup> druk als we de voorganger *Veranderingkundige modellen meerekenen*, heeft zichzelf als een klassieker over veranderingkundige theorievorming al jarenlang bewezen. Zelf heb ik het boek veel gebruikt tijdens colleges aan mbo-leerlingen en hbo-sociaal werkstudenten. In mijn boekenkast staat een 5<sup>e</sup> druk van *Veranderingkundige modellen* uit 1993, de eerste druk van *Veranderen in meervoud* uit 2012, naast diverse andere boeken van Donkers. Dit alles maakt dat ik niet goed weg weet met de matrix (de zes aandachtspunten, gd) die voor bespreking van boeken

in de platformgroep is vastgesteld. En daarom is deze bespreking klassieker van karakter. Ik heb het boek vergeleken met de eerste druk uit 2012 (de tweede druk is niet in mijn bezit) en met ander werk van Donkers. En vanuit die vergelijking zal ik met name reageren op de hoofdstukken 1, 2 en 6. Naar mijn idee zijn dat ook de hoofdstukken waar het meest nieuwe van dit boek in is geconcentreerd.

Ik ben blij met dit boek als het gaat over de hoofdstukken 1, 3, 4, 5. En met het voorstel voor een integratief denken over veranderkundig handelen in hoofdstuk 6. Ik zie dat voorstel als een heuristiek van vier perspectieven, die ieder aan de orde komen tijdens het denken over en actief zijn in processen van sociale verandering. De vragen rond hoofdstuk 2 en hoofdstuk 6 zijn vragen van ongelijke orde. In hoofdstuk 2 gaat het over de reconstructie van de geschiedenis. Vragen waar we als historisch denkende veranderkundigen nog lange tijd over kunnen discussiëren en waar verschillende posities altijd al naast en tegenover elkaar hebben bestaan. De vragen rond hoofdstuk 6 zijn vragen die vooral gericht zijn op de helderheid en consistentie van de theorievorming over de samenhang tussen de algemene en dynamische systeemtheorie over het gehele natuurlijke en culturele bestaan enerzijds en het concept zelfregulatie zoals in het menselijk handelen ontwikkeld is.

Al met al heb ik met genoeg dit nieuwe boek van Gerard gelezen. En heb ik, zoals gezegd, steeds weer opnieuw bewondering voor zijn denkkraft en vernieuwingszin. Op meerdere niveaus zou ik dus dit boek aanbevelen.

*Wilfred:* In het algemeen blijft het inderdaad een prachtig stuk werk, juist ook als basis voor onze verdere ontwikkeling, waarbij m.i. als volgende stap de confrontatie met Capra voor de hand ligt. (Impliciet zie je dat ook in mijn reactie). Het boek bestaat feitelijk uit twee delen: Hoofdstukken 2 t/m 5: De drie paradigma's/modellen en hun geschiedenis.

Hoofdstukken 1 en 6: ontwikkeling van een integratief model.

De twee delen hebben tal van dwarsverbindingen, maar er is geen dwingende logica die leidt van de hoofdstukken 2 t/m 5 tot de benadering in hoofdstuk 6 'Naar een meervoudige verbinding'.

## Reflectie op de aandachtspunten

### 1. Wetenschappelijke onderbouwing vanuit multidisciplinair perspectief

#### **(1a) Onderbouwing vanuit wetenschappelijke theorievorming en onderzoek**

*Nelly:* Er wordt verwezen naar een breed scala aan literatuur en de betekenissen daarvan worden toegelicht en verwerkt in de publicatie. Er wordt ook verwezen naar onderzoek van Donkers.

*Dhian:* Wel wat betreft de drie veranderkundige modellen en de West-Europese geschiedenis in filosofisch denken over veranderen. Niet wat betreft hoofdstuk 6, de visie op meervoudig veranderen.

*Marcel:* De vraag naar wetenschappelijke onderbouwing en of de benadering interdisciplinair is: dat is het wel duidelijk. Sociologie, psychologie, economie worden aangehaald, in wat mindere mate de antropologie. De Deep democracy methode van veranderen had misschien nog een aanvulling kunnen zijn. Ik miste wel de oosterse filosofie. Juist de oosterse filosofie als confucianisme, taoïsme, boeddhisme, is ook interessant om toe te voegen, al kun je niet alles toevoegen. Maar ook daar bestaan interessante bewegingen als het gaat om veranderkunde.

*Gerard:* Als het gaat om de wetenschappelijke onderbouwing van de publicatie, moet worden vermeld, dat de herziene druk van het boek in 1993 uitdrukkelijk onderdeel was van de promotie. Mede op grond van besprekingen met de promotores, hoogleraar Andragologie Lambert Mulder en hoogleraar Maatschappelijk Werk Geert van der Laan, werden verbeteringen aangebracht die leidden tot de tweede herziene druk in 2001. Het boek bestaat uit een verslag en bewerking van drie onderzoeken:

- (1) onderzoek naar basale kenmerken van het kennisgebied;
- (2) historisch onderzoek naar het denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving;
- (3) empirisch handelingsonderzoek naar methodieken van sociale interventie. In dit onderzoek ben ik niet bij de theorie, maar bij de praktijk begonnen.

*Jaap:* De kern van het betoog in het boek is dat je je moet verhouden tot het krachtenveld. Of je nu wilt veranderen of veranderd wordt, of je wilt dat anderen veranderen, of dat je wilt blijven zoals je bent (wat ook veranderen is). Het spelen met al die krachtenvelden bij elkaar zou de herkenbare rode draad in dit boek moeten zijn. Daar ben ik wel wat kritisch over, want ik denk dat wij met z'n zessen en een heleboel getrainde lezers om ons heen dat eruit kunnen halen. Maar als ik bij een gemiddelde student op de hbo-opleiding kijk, dan moet ik met dit boek wel heel veel begeleidend optreden als docent, door al die verschillende deelfacetten die met elkaar verbonden zijn. Het is een basiswerk, maar het is ook wel een behoorlijk academisch basiswerk en vraagt veel van de lezer om de gedachtegangen te volgen. Soms maak je sprongen die wij wel kunnen volgen, omdat we jou al langer kennen, maar waarbij een niet geoefende lezer nog wel wat uitleg nodig heeft. Wellicht is het een leuke uitdaging voor een volgende versie om de congruentie en systematiek weer wat te verfijnen.

### **(1b) Wetenschappelijkheid als criterium**

*Dhian:* Wetenschappelijke onderbouwing wordt zoveel mogelijk gegeven binnen het kader van het opleidingsboek.

*Nelly:* De lijn, de opbouw van de theorie met betrekking tot sociale verandering wordt systematisch weergegeven. De lezer/student wordt daarin 'meegenomen', consequent vanuit drie (onderbouwde) samenhangende perspectieven.

*Gerard:* De uitgevoerde handelingsgerichte onderzoeken hebben uitdrukkelijk een wetenschappelijke pretentie als het gaat om veranderwetenschappelijk onderzoek en theorievorming. Belangrijk is op te merken dat er in het boek *verschillende soorten van wetenschappelijke criteria* worden gehanteerd.

In de systematische uitwerking van de eigengeaardheid van sociale verandering (*hoofdstuk 1*) gaat het niet zozeer om de waarheid van uitspraken in de zin van empirische verifieerbaarheid dan wel om de formeel-logische geldigheid van haar redeneren in het licht van veronderstelde basale kenmerken van dit kennisgebied. Wat is die sociaal veranderingkundige logica die bepaalde aspecten van praktijken ontsluit die met andere logica's, bijvoorbeeld de logica van psychologie, economie, sociologie of natuurkunde, niet of niet voldoende worden gezien en ontdekt? In het verhelderen van deze *specifieke logica* ligt uiteindelijk de legitimatie van een nieuw wetenschappelijk kennisgebied. Wetenschappelijke criteria uit de logica zijn hier dus aan de orde. Het gaat hier niet zozeer om het aantonen van de relevantie van het kennisgebied vanuit actuele maatschappelijke vraagstukken. Probleem is dat eerst zal moeten worden verhelderd vanuit welk oogpunt we naar die verschillende vraagstukken kijken. Zonder deze verheldering en het met elkaar delen van die logica kan de andragologie zich als nieuw kennisgebied nooit ontwikkelen en blijft het een versnipperde, onduidelijke en irrelevante discipline. Deze bijdrage aan systematische theorievorming wil de auteur met dit boek leveren.

In het historisch onderzoek (*hoofdstuk 2*) gaat het om de *juistheid van beschrijvingen en interpretaties* van belangrijke publicaties uit de geschiedenis met het oog op hun veranderingkundig gehalte en relevantie. De kennisbronnen uit de geschiedenis zijn in een veranderingkundige terminologie bewerkt. In het vakgebied van de andragologie is dit een nog weinig beproefde bevraging van dit brede historische materiaal. In de publicatie wordt volstaan met filosofische en wetenschappelijke teksten uit verschillende takken van wetenschap. De auteur vraagt zich af hoe er in het verleden zoal in de *wetenschap* (dus niet in het geloof of in het alledaagse denken van mensen) is *gedacht* over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. De werkwijze en conclusies zouden uiteraard sterk aan waarde winnen wanneer geput zou worden uit materiaal aangaande herkenbare processen en reflecties op eigen handelen. Deze en andere relativeringen en kanttekeningen worden in het onderzoek uitdrukkelijk overwogen. Het historisch onderzoek leidde onder meer tot de hypothese dat in elke periode van de Westerse geschiedenis van de wetenschap een drietal veranderparadigma's op elkaar hebben gebotst, tot wasdom kwamen en vanuit die botsingen zich verder hebben ontwikkeld en verfijnd (zie aandachtspunt 4). De auteur heeft uit deze analyse vervolgens een drietal *modellen* geconstrueerd. Een model noemt hij een gestileerde representatie van de werkelijkheid met een aantal bewuste weglatingen. Hij vergelijkt het met een scheepsmodel. De ingenieur bouwt niet eerst het

schip om dan te proberen of het bijvoorbeeld bestand is tegen de kracht van het water. Hij probeert dit eerst in een model van de werkelijkheid te doen. Daarmee kan hij naar believen manipuleren, variëren en experimenteren. Zo'n model dient dus slechts een praktisch doel en moet dus worden beoordeeld op zijn *praktische bruikbaarheid*. De auteur wijst vanuit dit modelbegrip op verschillende plaatsen naar de gevaren van een dergelijke modelconstructie, zoals oversimplificatie, concrete auteurs en afzonderlijke theorieën vereenzelvigen met een model, zich niet meer buiten de modellen kunnen plaatsen en denken in of-of.

In het empirisch onderzoeksgedeelte (*hoofdstuk 6*) van de promotie gaat het om *methodologische criteria* van funderende theorieontwikkeling. In een kwalitatief theorievormend handelingsonderzoek maakte de onderzoeker hierbij gebruik van de grounded-theory-approach van Glaser en Strauss. Het was theorievorming van onderop, zonder expliciete inhoudelijke theorievorming vooraf (ook niet de theorie van de drie modellen). Terug naar de werkers in de praktijk die met hun voeten in de klei staan en die proberen de cliënt zo goed mogelijk te helpen. Uit een nauwgezette analyse van handelingspatronen van werkers en hun cliënten (individuele, gezinnen en groepen) volgens de methodische stappen in de gefundeerde theoriebenadering van wetenschappelijk onderzoek, kwam onder meer een nieuw model van basale generieke handelingspatronen (later 'competenties' genoemd) naar voren. *Methodologische criteria* worden in dit onderzoek nadrukkelijk overwogen en geëxpliciteerd.

*Henk*: Zoals gezegd: het boek heeft zichzelf bewezen. Het is een systematisch overzicht van de geschiedenis en actualiteit van het veranderkundig denken, met onderscheid tussen stromingen en binnen de stromingen onderscheid tussen verschillende uitwerkingen van die stromingen. Het boek bouwt voort en sluit aan op andere indelingen, welke goed geïllustreerd worden in een overzichtelijk schema op pagina 76.

De historische inbedding van de drie modellen en de doorwerking van de drie modellen in verschillende methodieken en methoden van handelen, blijft verhelderend, zeker vanuit de wens om de drie modellen steeds met elkaar in gesprek te laten zijn. Modellen komen niet uit de lucht vallen, maar zijn antwoorden van mensen op vraagstukken die als problematisch gezien worden voor het menselijk bestaan en de verbetering daarvan. Daar de definitie van een sociaal-probleem altijd ook een kwestie van ontologie en metafysische vooronderstellingen is, naast politieke en economische krachten, maakt deze toevoeging heel belangrijk. Geen verandering zonder waarden! Dat een uitgebreide geschiedenis van veranderkundig handelen is ingevoegd, waarmee de geschiedenis onderdeel wordt van heden, is ook vanuit een systeemtheoretische optiek een goede beslissing. Ook systemen hebben een ontwikkelingsgeschiedenis, hoe lastig de reconstructie van die geschiedenis ook is. Maar die ontwikkelingsgeschiedenis is een uitkomst van het bewuste en onbewuste veranderen dat het systeem heeft gebracht tot waar het op een bepaald moment is. En ook welke mogelijkheden aanwezig zijn op een bepaald moment om veranderingen in gang te (helpen) zetten.

Soms is de tekst over de geschiedenis (h. 2) wel wat kort door de bocht. Bijvoorbeeld op pagina 192 wordt bij de wending naar het subject niet genoemd hoe ook in die wending wetenschappelijk handelen tot doel heeft de werkelijkheid te leren kennen in zijn functioneren ten behoeve van het kunnen manipuleren van die werkelijkheid. Beheersing van de wereld is ook bij een subject-georiënteerde en bij een op rechtvaardigheid en

emancipatie georiënteerde benadering uiteindelijk doel. Idem geldt voor de bespreking van het rechtvaardigheids- en emancipatiestreven. Beheersing van de wereld is niet slechts het doel van de onthechte rede, maar doel van alle wetenschappelijk denken.

Ik wil ingaan op twee vraagstukken met betrekking tot de geschiedenis.

Het eerste vraagstuk gaat over de relatie tussen hervorming en radicale verandering, zoals die besproken wordt op pagina 195: *Sociaal technologen accepteren ... de sociale orde en streven eerder naar hervormingen dan naar radicale maatschappelijke veranderingen.*

Is dit niet een tegenstrijdigheid, daar hervorming ook verandering is en radicale verandering toch ook een her-vorming, een nieuwe vormgeving, is? Gaat het bij de kwestie tussen de sociaal technologische benadering en de maatschappijkritische benadering om de vraag of een verandering het beste via stappen kan gaan of via een snel en onomkeerbaar proces, een revolutie? En dat is een vraag van ethiek en historische interpretatie, waarbij revoluties historisch niet direct opvallen door menswaardigheid en evenmin altijd leiden tot een moreel meer aanvaardbare situatie. Een piecemeal benadering duurt weliswaar langer, maar geeft ook meer tussentijdse correctiemogelijkheden. En vanuit een systeemtheoretische optiek is een kleine verandering in een deel van het systeem tegelijk een verandering die het gehele systeem in beweging kan zetten. Een deels historische en deels theoretische vraag dus.

Mijn tweede vraag is gericht op de reconstructie van de geschiedenis van het veranderkundig denken in hoofdstuk 2. Ik begrijp niet welke redenen er zijn geweest om de gehele West-Europese geschiedenis van de late oudheid tot de middeleeuwen over te slaan. Inclusief de daarmee verbonden invloed van het christelijk denken op de vorming van de Europese en modern-westerse cultuur. Zonder deze wordingsgeschiedenis kan de huidige westerse cultuur toch niet goed worden begrepen en evenmin verschillen van inzicht met andere culturen op het wereldtoneel. Zo kwam de aandacht voor de individuele mens niet pas bij de humanisten aan de orde, maar is er continuïteit in de ontwikkeling van die aandacht vanaf de Grieks-Romeinse cultuur, via een deels nieuwe fundering daarvan bij de vroegchristelijke en middeleeuwse denkers, voorafgaand aan de Reformatie en Renaissance (Vgl. Foucault 2020; Holland 2019). Augustinus in zijn persoonlijke reflectie op zijn leven in de Blijdenissen en Anselmus van Canterbury in de vraag naar de relatie tussen Gods genade en de menselijke verlossing, stelden de mens als individu voor God, daarmee expliciet ruimte makend voor ieder mens, en niet slechts voor bevoorrechte personen zoals in de Griekse en Romeinse traditie. Ook de ontwikkeling van de oude standensamenleving naar een samenleving van veel gedifferentieerder klassen speelde een rol, zoals bijvoorbeeld beschreven rondom de literatuur en ethiek door Van Oostrom (2013) en rond de seksualiteit door Pleij (2020). Zelfs de kwestie of de aarde rond de zon draait of de zon rond de aarde was niet primair een kwestie van wel of niet een kerkelijk of christelijk wereldbeeld, maar een kwestie van wel of niet een goede methode om tot uitspraken te komen (Vgl. Feijerabend, 2008; Hannam, 2010). Met die omissie kan de indruk gewekt worden dat pas na vermindering van invloed van kerk en staat de mens tot ware wasdom komt. Terwijl die ontwikkeling tot wasdom dus binnen de christelijke gemeenschap van kerk en staat plaatsvond. Zonder die ontwikkeling is het huidige humanisme en de huidige seculiere westerse samenleving nauwelijks te begrijpen (Vgl. Taylor, 2007, 2009).



*Wilfred:* Wat betreft de historische benadering (hoofdstuk 2) viel ook mij het 'gat' op van de late oudheid/middeleeuwen. Ik volg Henk hierin.

*Dhian:* Al lezende was ik erg verrast over hoofdstuk 2, het overzicht van het filosofisch denken an sich, los van wellicht omissies, vind ik echt geweldig.

*Marcel:* Henk gaf aan in zijn reactie dat hij een deel van de middeleeuwen wat onderbelicht vond. Dat was ik in eerste instantie niet helemaal met hem eens, want je benoemde wel de bekendste theologen als Thomas van Anquino en Augustinus. Maar veranderkundig gezien is er in die tijd wel veel neergezet. Als je kijkt naar die gigantische kathedralen die in die tijd gebouwd zijn, dan moet er toch een hoop veranderkracht geweest zijn en dat was toch vooral het geloof. Het geloof kan natuurlijk ook veel innovatieve kracht met zich meebrengen. Dat deed me denken aan het boek van Harari, die als onderscheid maakt tussen mens en dier, dat mensen kunnen geloven, een ideale wereld kunnen creëren. Dat kan heel veel energie geven. Daar had misschien nog iets over kunnen zijn opgenomen.

*Gerard:* Dat het in alle drie de modellen zou gaan om *beheersing* van de wereld, zoals Henk oppert, moet ons doen stilstaan bij de vraag wat 'beheersing' in zo'n brede betekenis van het woord nog meer inhoudt dan dat kennis in het algemeen 'macht' zou zijn waarmee mensen gericht zijn op beheersing van de wereld. Die betekenis laat de mogelijkheid niet open voor het feit dat kennisverwerving voor veel mensen juist betekent dat ze die behoefte aan macht en controle op hun wereld kunnen en willen *loslaten*, het belang dat bijvoorbeeld in de presentietheorie van Andries Baart zo scherp wordt uitgewerkt. Weer anderen zullen hun kennisinvloed gebruiken voor het omverwerpen van die (be)heersende macht en controle van de dominante partij en voor het aanbrengen van wijzigingen in onnodig afhankelijk en onderdrukkende systemen (hetgeen zich overigens niet hoeft te beperken tot de revolutionaire strategie).

De tweede vraag van Henk betreft de geringe aandacht in hoofdstuk 2 voor de late oudheid tot de Middeleeuwen en de invloed van het Christelijk denken op de Europese cultuur en de ontwikkeling van ons mensbeeld. Ten dele hangt deze geringe aandacht samen met de beperkte pretentie van de auteur en de onafheid van de exercitie waar hij over spreekt. Hier valt nog veel te winnen. Anderzijds wordt daarmee niet gezegd dat allerlei invloeden vanuit de kerkelijke gemeenschap (denk bijvoorbeeld aan Erasmus) hebben geleid tot de ontwikkeling van bijvoorbeeld het humanisme. Die erkenning zit in het boek. Punt is dat het focus in dit hoofdstuk ligt op het *wetenschappelijk* denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Dit denken laat de auteur aanvangen bij de Renaissance (met de herleving van vooral de Griekse oudheid) en de opkomst van de moderne wetenschap in de geïndustrialiseerde samenleving. In de Middeleeuwen is het menselijk individu als subject van veranderen nog vrijwel onzichtbaar en domineert de religie. Wetenschap is nog geheel in de ban van het geloof en wordt beheerst door de katholieke geestelijkheid. Het zijn kettters die de zelfregie en persoonlijke verantwoordelijkheid voor zichzelf en de wereld centraal stellen. De wetenschap heeft zich in een eeuwenlange en keiharde confrontatie met de kerk moeten losmaken van het geloof om tot ontwikkeling te kunnen komen. Dit betekent niet dat de rol van het geloof nu helemaal is uitgespeeld. Het geloof kan als een aspect van het handelen van mensen in de

betekenis van zingeving worden meegenomen. Maar in de analyse daarvan ligt niet de focus van het hoofdstuk.

### **(1c) Multidisciplinaire perspectiefwisseling**

*Dhian:* Er is in het boek sprake van interdisciplinaire perspectiefwisseling in theorievorming en empirisch onderzoeksmateriaal. Dat geldt voor de drie veranderkundige modellen en voor de geschiedenis van het West-Europees filosofisch denken over veranderen. Tevens is er in het boek aandacht voor de samenhang tussen natuur-, mens- en maatschappij en complexe interacties hiertussen. Dat samenhangend denken wordt juist als uitgangspunt c.q. criterium gehanteerd.

*Nelly:* Er is in de theorievorming en in het empirisch onderzoeksmateriaal waarnaar wordt verwezen zeker sprake van interdisciplinaire perspectiefwisseling. Mij viel op dat bijvoorbeeld Piketty en Capra zijn aangehaald. In het kader van verduurzamen en de wederkerigheid tussen mens, natuur en maatschappij verwacht ik dat het werk van Fritjof Capra een *zone van de naaste ontwikkeling* kan bieden.

Ik heb zelf wel een hang richting Capra, een meer natuurkundige perspectief over hoe systemen op elkaar inwerken en hoe ook de kant van de fysica daarop inwerkt of vergelijkbaar is. Maar dat niveau gaat me een stap te ver om te kunnen duiden. Daar zal ik wel wat verdieping ook voor mezelf in willen zoeken, omdat het een belangrijke meerwaarde kan bieden in het veranderkundig denken. In die zin vind ik het prima om bij de kosmos te beginnen. Zonder me tot de holistische hoek te willen beperken, maar als we het over verstrengeling hebben, gaat het wel tot zo ver. Wat kunnen we ermee? Waar leggen we de grens? Laten we ons alsjeblieft tot de mens beperken, anders wordt het wel erg ingewikkeld. Hoewel de huisdieren ook een belangrijk onderdeel uitmaken van ons systeem, merk ik in de dagelijkse praktijk.

Het boek past helemaal in de sociale veranderkunde, ofwel, de sociale veranderkunde is dat wat beschreven is.

*Gerard:* Zowel in het historisch onderzoek als in de uiteindelijk uitgewerkte integrale benadering van sociale interventie is er uitdrukkelijk en systematisch in de analyse sprake van interdisciplinaire perspectiefwisseling, weliswaar toegespitst op de specialisatie sociale veranderkunde. Hoewel het historisch bronnenmateriaal vrij beperkt is, is er gebruik gemaakt van literatuur uit met name filosofie, psychologie, pedagogiek, sociologie, ecologie, methodologie en ethiek. Voor de andragologie is de bijzondere toevoeging van werkveldgeoriënteerde methodieken uit het brede terrein van sociale interventie een noodzakelijke aanwinst.

We zien dat in elk model systematisch wordt ingegaan op de elementen van het in paragraaf 1.3 ontworpen veranderkundig handelingsschema (strategiebegrip). Deze elementen zijn:

- vooronderstellingen en uitgangspunten in de waardenoriëntatie van het model (waardenvariabelen);
- analyse van de beginsituatie in relatie tot (on)mogelijkheden van het dienstverlenend systeem (diagnostische variabelen);
- doelrichting van veranderen (doelvariabelen);
- methode van werken (methodische variabelen).

In elk model ligt een beredeneerde samenhang tussen diagnostische, doelgeoriënteerde en instrumentele variabelen in het kader van een specifieke waardenoriëntatie. Ook de systematische aandacht in elk veranderkundig model voor zowel systeemtheoretische als handelingstheoretische invalshoeken en aanzetten toont het belang van interdisciplinaire perspectiefwisseling voor de andragologie.

De auteur beperkt zich overigens niet tot een inter-disciplinaire kijk. Hij benadrukt dat er in veranderpraktijken meerdere kennisbronnen zijn dan alleen de wetenschappelijke disciplines. Hij pleit voor een *trans-disciplinaire benadering* die vraagt om een generieke en basale taal waarin iedereen gelijkwaardig kan meepraten. Daarmee wordt de vaak gehanteerde tegenstelling tussen leek en professional 'opgeheven'. Dit verwijst naar een belangrijke hedendaagse vernieuwing in het denken over professionaliteit.

## 2. Interventiegericht ingaan op hedendaags maatschappelijk vraagstuk

### **(2a) Probleemstelling van het boek**

*Nelly:* De probleemstelling in het boek heeft betrekking op een belangrijk hedendaags maatschappelijk vraagstuk. Zo is het niet verwoord, maar ik ervaar door het hele boek heen: Hoe bied je wegwijs in de complexiteit van sociale veranderkunde in relatie tot de complexiteit van 'het leven', zonder de mens in zijn/haar multi-dimensionaliteit geweld aan te doen? Het brede scala aan kennisbronnen wordt met elkaar in verband gebracht en gehouden. Het biedt de student/lezer overzicht en voorkomt zo versimpeling van de complexiteit.

*Dhian:* Veranderen is in zijn algemeenheid een steeds centraler vraagstuk geworden in de maatschappij, te meer doordat mensen, productieketens en staten op heel veel vlakken aan elkaar zijn gekoppeld. Bij de constructie van veranderkundige modellen is daarbij juist het interveniëren zelf en het handelen uitgangspunt.

*Marcel:* Wat betreft de interventiegerichtheid en ingaan op hedendaagse maatschappelijk vraagstukken: Daarin is het boek flink geüpgraded als het gaat om actuele kwesties.

*Gerard:* De algemene probleemstelling van het boek verwijst naar de vraag van (aankomende) professionals wat je kunt doen en hoe je dat moet aanpakken als je in samenwerking met anderen een bepaalde gewenste verandering in mens, natuur en samenleving wilt realiseren. Dit vraagstuk wordt toegespitst op het *probleem van de ont koppeling* van de verschillende kennisbronnen die noodzakelijk zijn voor het doelmatig praktisch handelen van sociale professionals en die vragen om denken in samenhangen en integratie. Dit probleem van de veelvuldige ont koppelingen tussen onder meer theorie en praktijk, tussen product en producent, tussen proces en inhoud, tussen individu en samenleving, tussen systeem en leefwereld en tussen bewust en onbewust handelen is een rode draad in het hele boek. Voorgesteld wordt om meer procesmatig te leren denken in termen van tegenpolen *en* verbindingen, tussen scheiden *en* verbinden van delen van een systeem. Niet enkel de tegenpolen opzoeken en uitvergroten, maar ook niet alleen een conflictloos harmoniemodel nastreven. Mogelijk kun je dit typeren als een vorm van dialectisch denken, hoewel de auteur voorzichtig is met deze terminologie, omdat die snel tot misverstanden leidt.

### **(2b) interventiegericht systemisch denken**

*Nelly:* Het boek legt bloot dat het actorenperspectief wel degelijk bestaat, maar dat het onvoldoende expliciet wordt onderkend en bij interventies naar wordt gehandeld.

*Dhian:* Er is in het boek sprake van een interventiegericht actorenperspectief op veranderen. In hoofdstuk 6 wordt daarbij nadrukkelijk ook de verdere actoren in het grotere systeem betrokken in de analyse.

*Gerard:* De interventiegerichtheid is in hoofdstuk 1 uitdrukkelijk benoemd als basaal kenmerk van sociale veranderkundige theorieën en praktijken en in de volgende hoofdstukken systematisch meegenomen in het historisch onderzoek en bij de integratieve benadering in het slothoofdstuk. Geconstateerd wordt dat dit interventiegericht denken in

termen van social *changing* (niet social *change*) in de wetenschap bepaald geen traditionele manier van denken is. Wetenschap ziet hoofdzakelijk haar kernfuncties in het beschrijven, interpreteren en verklaren van situaties. Veranderkundig denken is een voor de praktijk essentiële nieuwe loot in de wetenschapsontwikkeling. Dit interventiegericht denken moet ten principale worden verbonden met systeemgericht denken in termen van complexiteit.

*Henk:* Mijn vraag gaat uit naar de actor. Pagina 350 (en verder) gaat over het driewereldenmodel van veranderen: persoon – omgeving – gedrag. Al rond de eerste versie van het boek heb ik met Donkers van gedachten gewisseld over deze drieslag. Mijn probleem toen, en ook nog nu, is of de wereld van 'gedrag' nu een aparte wereld is, of dat het een onderdeel is van de wereld van 'persoon'. Ik kan me gedrag niet voorstellen los van mijn persoon: ik gedraag me, niet 'mijn gedrag gedraagt zich' en ik moet iets dat gedrag dat zich gedraagt. Anders gezegd: is gedrag een resultante van interne afwegingen of van externe afwegingen of van de combinatie van inter-extern? Of is gedrag een zelfstandig iets (een soort mini-actor) naast het intern afwegingsproces, het extern afwegingsproces en de interactie tussen die twee? Gedrag is een cognitief handelingsproces (p.352), het gaat om 'de interne en externe cognitieve kwaliteit of adequaatheid van waarnemingen, interpretaties, doelkeuzes, verwachtingen, strategische beslissingen en gedragingen'. Het is verbonden met theorie, ethiek en methodische richtlijnen. Maar waar vindt dit cognitief handelingsproces plaats? Het intern afstemmingsproces vindt plaats in de persoon, het extern op omgevingsniveau tussen mensen en hun maatschappelijke en ecologische omgeving (pagina 353), maar waar vindt nu die cognitieve gedragsafstemming, dit handelingsproces plaats als het noch intern noch extern is? En wie of wat bevordert dan de afstemming en de keuzen die gemaakt worden? Ik begrijp niet wie dan hier de handelende actor is en ik kom er niet uit als ik de tekst lees. Ook nu niet.

*Nelly:* Naast hetgeen ik zelf heb aangegeven verbaasde me de reactie op wat Henk schreef bij de derde vraag naar interventiegerichtheid, schrijft Henk in zijn reactie: "*In de definitie van Donkers lijkt het alsof alle gedrag altijd de uitkomst is van een cognitief overweging proces (pag. 352)*". Maar er wordt toch aangegeven dat het juist om die verstrengeling van de drie werelden het gaat, dat vind ik juist zo sterk aan het werk. Wel vanuit de drie perspectieven, maar met de nadruk op de verstrengeling. Misschien komt dat dan toch niet duidelijk genoeg naar voren? Al zie ik dat zelf niet zo, is dit misschien een aandachtspunt, zodat je niet de scheiding in stand houdt, integendeel. Dat vind ik heel belangrijk. Het 'en/en denken' dus. Misschien is dat ook wel het meest vernieuwend. Al weet ik niet goed te bepalen wat er vernieuwend aan is, maar ik denk dat dit wel een heel sterk punt is in het hele werk.

*Gerard:* De drieslag in het driewereldenmodel komt voort uit promotieonderzoek van de auteur naar de methodiek van maatschappelijk werk. Daarin komen de veranderaars – professional en cliënt – als actoren naar voren met drie aparte soorten van handelingspatronen die onderling nauw met elkaar bleken te zijn verstrengeld: cognitieve gedragspatronen, intrapersonlijke ervaringspatronen en omgevingsgerichte actiepatronen. De wereld van het 'cognitieve gedrag' - het uitwendig handelen als resultante van een innerlijk cognitiefproces - is een aparte categorie die tegelijkertijd in de binnenwereld van de persoon verbonden is met de andere delen van het multidimensionale zelf dat de mens is en met de externe wereld van natuur en maatschappij. De term 'cognitief' verwijst naar

cognities, dat wil zeggen naar *ken*-elementen zoals observaties, interpretaties, verwachtingen e.d. De handelende actor is echter in de ogen van de onderzochte professionals meer dan een cognitief gedragssysteem waarop het sociaaltechnologisch handelingsmodel haar aandacht richt. Het 'handelen' van de actor omvat meer dan het uitwendige gedrag als resultante van een intern cognitief proces. In de actoren kan dit cognitieproces botsen met de innerlijke afstemming op emoties, lichamelijke sensaties, onbewuste verlangens etc van de mens en op fricties in de externe afstemming op de sociaal-ecologische context. Het verhaal van de actor is uitermate complex.

**(2c) Wat wordt verstaan onder 'veranderen'?**

*Nelly:* Het begrip 'veranderen' wordt in sociaal constructieve zin zowel toegepast op omgevingsverandering als op zelfverandering van de betrokken actoren. Dat is verweven en geëxpliciteerd door het gehele werk.

*Dhian:* De toepassing van het begrip 'veranderen' op omgevingsverandering en zelfverandering lezen we met name in hoofdstuk 6 waar de auteur zelf aan het woord komt over de meervoudige verbindingen tussen de drie veranderkundige modellen.

*Henk:* Interessant is dat Donkers zich in zijn theoretiseren blijft ontwikkelen. In dit boek is de aandacht voor de doorwerking van systeemtheorie en het vraagstuk van de duurzaamheid van dit bestaan verder ontwikkeld. En ook binnen zijn denken zichzelf steeds corrigeert. Een mooi voorbeeld daarvan vind ik de definitie van veranderen op pagina 26. In de druk van 2012 wordt nog gesproken van '... de omgeving en/of zichzelf ...' ; nu wordt gesproken van '.. de omgeving en zichzelf...'. Systeemtheoretisch is alle veranderen altijd een verandering van het geheel van element en omgeving, de doorgevoerde correctie lijkt me dan ook heel terecht.

*Gerard:* Uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk komt als kenmerkende benadering naar voren een persoon-omgeving model van denken. De auteur trekt deze kenmerkende identiteit door naar andere werkvelden van sociale interventie. Het individu-omgeving model van denken verwijst ook naar de verbinding tussen systeemgericht en handelingsgericht denken als kenmerkend voor de identiteit van sociale veranderkunde. Als werkdefinitie omschrijft de auteur *veranderen* als:

*een alledaags bewust en veelal onbewust proces van doel- of waardegeoriënteerd handelen, gericht op het aanbrengen van wijzigingen in de omgeving en in zichzelf (p. 26).*

Vanuit deze algemene omschrijving waarin de tegenstelling tussen leek en professional in zekere zin is 'opgeheven' (beiden zijn veranderaars), werkt hij in paragraaf 1.2. de basiskenmerken uit van veranderkundig handelen van professionals. Groepen en organisaties ziet hij als levende systemen waarin actoren in interactie met elkaar bepaalde waarden proberen te realiseren.

*Henk:* Een volgend vraagstuk vind ik de relatie tussen de begrippen bewust en niet-bewust in zijn omschrijving van 'veranderen'. Op pagina 349 gaat het om een onderscheid tussen bewust en niet-bewust handelen. Eerder (pagina 146) wordt er in het systeem 'arbeid' verricht en heeft de aarde het vermogen tot een 'door niets en niemand bewust gestuurde' zelfregulering. Hoe kunnen we ons 'niet-bewuste zelfregulering' voorstellen? Ook betreffende de afstemming tussen een element en de omgeving wordt soortgelijk

opgemerkt (pagina 349): *‘Gezien vanuit het begrip zelfregulering is het namelijk onmogelijk om de systemische afstemming op de omgeving en op zichzelf geheel langs **bewuste** weg tot stand te brengen.’* (vet, cursief in origineel). *‘Een systemische afstemming kan nooit enkel langs bewuste weg worden gerealiseerd. Je kunt die systemische afstemming slechts bevóorderen.’* (pagina 349). Uiteindelijk blijken het dus de niet-bewuste vormen van zelfregulatie te zijn die het samenhangend geheel van mens-maatschappij-natuur bepalen? Dat lijkt me een beetje teleurstellend voor de sociale veranderekunde, zeker daar we dan niet alleen niet zoveel kunnen (dat is wel mooi nuchter in ons vak), maar ook niet kunnen weten hoe dan ons beperkt kunnen een rol speelt in die grotendeels oncontroleerbare zelfregulatie. Wat opnieuw de vraag oproept over het nut van onze inspanningen.

*Gerard:* In de benadering van het boek klinkt inderdaad de inschatting van een zeer bescheiden mogelijkheid tot veranderen van mens en omgeving. ‘Geef me de rust om de dingen die ik niet kan veranderen, te accepteren, de moed om dingen die ik wel kan veranderen en de wijsheid om het ene te kunnen onderscheiden van het andere’, zo lezen we in het begin van het boek (pag. 15). Die bescheidenheid wat betreft de maakbaarheid van mens en samenleving hangt samen met een diep besef van de systemische complexiteit van de wereld waarin we leven.

### 3. Sociale oriëntatie

#### **(3a) Wat wordt verstaan onder het begrip 'sociaal'?**

*Nelly:* Het begrip 'sociaal' wordt breed omschreven en dat komt ook terug in de voorbeelden die beschreven zijn. Het beperkt zich niet tot de praktijk van de professional. In die zin is het niet begrensd of 'grijpbaar'. Dat maakt het werk sterk.

*Dhian:* In hoofdstuk 1 gaat de auteur uitgebreid in op zijn mensvisie en het inherente sociale aspect van mensen. En daarmee dus ook van al zijn (veranderkundig) handelen.

*Gerard:* In de publicatie is er uitdrukkelijk sprake van een sociale oriëntatie. In hoofdstuk 1 wordt dit als een basaal kenmerk van sociale verandkunde benoemd en uitgewerkt en in de volgende hoofdstukken systematisch meegenomen bij het bespreken van de drie handelingsparadigma's en bij de integratieve benadering in het slothoofdstuk.

De auteur hanteert een brede definitie van 'sociaal' waarin zowel het psychische als het maatschappelijk aspect zijn opgenomen. Het psycho-sociaal-maatschappelijk functioneren is een inherent aspect van al ons economisch handelen, van ons leren op school, van politiek bedrijven, van ons omgaan met de natuur, met onszelf en met anderen. Sociaal functioneren speelt zich altijd af in een systemische context.

#### **(3b) Visie op sociaal domein**

*Nelly:* Het sociale domein wordt breed opgevat, als "ingebed sociaal domein"(pag. 18)

*Jaap:* Wat ik jammer vind, is dat je daarin nog te smal het sociaal domein als referentiekader van het sociaal veranderkundig perspectief kiest. Ik denk dat het begrip 'sociaal' niet zozeer het domein is waarin we de sociale verandkunde moeten toepassen. Dat vind ik meer in het boek van Henk en Gerbrand, waarin de domeinafbakening centraal staat. Ik vind het werk dat Gerard aflevert zo multidisciplinair en misschien zelfs over disciplines heen, waardoor het ruimte beidt voor meer intra-en interdisciplinair handelen. Dat komt er wat mij betreft nog te weinig uit. Ook de gebruikte casuïstiek komt vooral uit de hoek van het sociaal domein, al is er nu ook wel casuïstiek gebruikt vanuit het duurzaamheidsvraagstuk. Als ik een aantal werken vanuit organisatiekunde of bestuurskunde bekijk, dan zijn er veel parallellen te trekken met de thematiek die je in het werk aanstipt. Wat ik ook hoor en merk in de wereld om mij heen binnen de opleiding, is dat wij als opleiding sociaal werk steeds meer in beeld komen om samen op te trekken met de opleidingen bestuurskunde, economics en bedrijfskunde. Dit omdat zij wel klaar zijn met het centraal stellen en de dominantie van de technisch -instrumentele kant en ze zich steeds meer realiseren dat juist die sociale component ook in die domeinen van belang is. Ik denk dat dit boek daar echt een toegevoegde waarde in kan zijn. De markt is veel breder dan de context van het sociaal domein, waarin het boek nu nog te eng in gepositioneerd is.

*Gerard:* De beschreven definitie van 'sociaal' verwijst naar een brede visie op het sociaal domein. Die visie beperkt zich niet tot de geïnstitutionaliseerde sociale sector. Het sociale domein wordt omschreven als ingebed in alle systemen van de samenleving. Sociale verandkunde speelt zich op micro- meso- en macroniveau af in en tussen al deze verschillende werkvelden. Die brede visie wordt gezien als een belangrijke vernieuwing van praktijken en theorieën van sociale interventie. 'Sociaal' is een inherent onderdeel van al het



handelen; economisch, politiek enzovoort, op allerlei fronten en niveaus. In die zin weet ik niet hoe het nog breder gedefinieerd zou kunnen worden. Mogelijk kunnen de voorbeelden uit nog meer werkvelden worden gehaald.

*Jaap:* Als je bijvoorbeeld kijkt naar de aardbevingsproblematiek zoals die in Oost-Groningen speelt, dan heb je bij het omgaan met de aardbevingsproblematiek vanuit sociaal veranderkunde perspectief, vooral bouwkundigen nodig, meer dan sociaal werkers. Omdat die grenzenstellende dialoog vanuit andere disciplines gevoed moet worden dan de mensenkennis, omdat er iets anders aan de hand is dan hoe mensen met elkaar omgaan.

*Gerard:* Veranderen gaat ook over hoe op dergelijke problematiek te reageren. De expertise van een opbouwwerker is in zo'n geval beperkt.

*Jaap:* Die opbouwwerker heeft wel een dubbele expertise nodig, namelijk zij eigen kernexpertise, maar die moet ook in staat zijn om heel snel de dynamiek van de grenzenstellende dialoog van de andere discipline te begrijpen en aan te kunnen sluiten, want anders kun je je eigen kerntaak niet vervullen.

*Gerard:* Dat vraagt om bescheidenheid, dat je heel veel dingen niet weet. Ik merk dat dat een heel groot verschil is tussen mensen op wetenschappelijk gebied. Wat weet jij nou over duurzaamheid? Dat vind ik een mooie vraag, want hoe definieer jij je deskundigheid als sociaal veranderkundige? Daar was een gesprek voor nodig. Zo ben ik nu bezig met Harold Lesch, een sterrenkundige. Daar ben ik natuurlijk niet in gespecialiseerd, maar ik begrijp wel waar hij naar toe wil. Maar ik heb ook een specialisatie, namelijk een generieke insteek waarbij ik hetgeen hij schrijft probeer mee te nemen in het samenhang-denken en ik kan me dan afvragen of hij als sterrenkundige afdoende interdisciplinair of multidisciplinair denkt. Ik heb ook iets terug te zeggen aan dat boek. Je moet tegelijkertijd weten dat je een heleboel niet weet, dan moet je bescheiden zijn. Ook als sociaal veranderkundige. We hebben wel degelijk iets te bieden, maar dat is moeilijk te benoemen, zeker als je zegt uit te gaan van een transdisciplinaire benadering.

*Dhian:* In paragraaf 1.4.4 gaat de auteur in op de herkenbaarheid van de veranderkundige modellen in het 'veld van sociale interventie'. Hij constateert tot zijn verbazing dat er in het Nederlands taalgebied nauwelijks discussie is geweest over deze drie veranderkundige modellen. Hier wreekt zich naar mijn idee de ondergang van de andragologie, waarin brede historische kennis over veranderen was gebundeld. Andere disciplines kregen zo zonder tegenspraak de volle ruimte om hun louter sociaal-technologische veranderkunde (waar de mens tot object is geworden) op meso- en macro-niveau (door) te ontwikkelen, en het individuele actorenperspectief te laten voor wat het is, bij de sociale sector c.q. het geïstitutionaliseerde sociale domein. Dit verschil in maatschappelijke positie wordt in zekere zin weerspiegelt doordat veel van de casussen in het boek 'slechts' ontleend zijn aan de praktijk van het sociale domein. Om de drie veranderkundige modellen ook in de professionele praktijk voor een breder 'veld van sociale interventie' relevant te laten zijn, is tenminste inbedding nodig in een bredere theorie van sociale veranderkunde.

## 4. Paradigmatische breedte

### **(4a) Brede visie op de wereld**

*Dhian:* De auteur is er goed in geslaagd om met een brede range van schrijvers zo goed als alle invalshoeken over veranderen in zijn analyse te betrekken.

*Gerard:* De vraag naar de paradigmatische breedte komt uitdrukkelijk aan de orde in het historisch onderzoek (zie hoofdstuk 2 tot en met 6) en vindt zijn uitwerking in een integratieve benadering in hoofdstuk 6. De vraag naar de paradigmatische breedte heeft te maken met de achterliggende bedoeling van de modellen, namelijk een *fundamentele discussie mogelijk maken* over theorieën en praktijken van sociale interventie. Dat betekent dat er sprake moet zijn van voldoende paradigmatische breedte op het gebied van waarheidsvinding, werkelijkheidsdefinities en methodologische oriëntatie, wil het boek deze pretentie kunnen waarmaken.

### **(4b) Paradigma's op het gebied van waarheid en waarheidsvinding**

*Nelly:* In het werk draait het om perspectiefwisseling als het gaat om waarheid en waarheidsvinding. De waarden van elk perspectief en de spanningsvelden tussen de verschillende perspectieven vraagt om een dialogische benadering in theoretisch en praktijk. Gerard bewerkstelligt deze dialoog op een heldere wijze, als 'grenzen stellende dialoog, als grondvorm (pag. 366). Daarmee neemt hij ook zelf stelling naar mijn idee.

*Gerard:* Op het gebied van waarheidsvinding (epistemologie) vertolken de handelingsparadigma's een drietal hoofdstromingen uit de geschiedenis van het denken over veranderen.

- In het sociaaltechnologisch model wordt de natuurlijke en sociale werkelijkheid van buitenaf bestudeerd op grond van empirische (inductieve) en rationale (logisch-deductieve) criteria van wetenschappelijkheid. Waarheidsvinding vraagt om het aanbrengen van een zekere scheiding tussen subject en object en tussen feiten en normen. Vanuit dit zelfreflectief (hypothesevormend en – toetsend) cognitief en metacognitief handelingsstelsel wordt gestreefd naar zo objectief mogelijke kennis en technologie als grondslag van praktijkhandelen, dat per definitie normatief is gekleurd.
- In het persoonsgericht, cultuurkritisch model wordt geprobeerd de menselijke werkelijkheid van *binnenuit* te verstaan en te zoeken naar betekenissen (zin) die mensen individueel en in interacties met anderen eraan geven. Uitgangspunt is het geloof in de capaciteit van mensen om in vrijheid met elkaar eigen keuzes te maken en betekenissen toe te kennen aan zichzelf en de wereld om hen heen. Waarheidsvinding vraagt ook om het inzetten van intuïtie en ervaringskennis. Geldig is ook wat ons hart ons zegt. Veranderen is niet enkel een cognitief proces en het innemen van een actieve en rationale verhouding tot cliënt en omgeving. Veranderkundig handelen moet ook gevoeligheid, ontvankelijkheid en kwetsbaarheid insluiten. Er is hier een voorkeur voor kwalitatief onderzoek.
- In het maatschappijkritisch model wordt op grond van een kritische en dialectische redeneerwijze *maatschappelijke* praktijken onderzocht en sociale normen en belangen daarin gewogen. Men wijst op de sociaal-maatschappelijke gevolgen van de technologische ontwikkeling en maakt de strijd voor maatschappelijke rechtvaardigheid en emancipatie van mens en samenleving tot inzet en kern van professioneel

veranderkundig handelen. Veranderkundigen kunnen bevorderen dat mensen zowel individueel als collectief meer macht krijgen over hun ecologische maatschappelijke leefomstandigheden.

#### **(4c) Paradigma's in de zijnsvisie**

*Gerard:* Ontologisch gezien wordt aangegeven dat het in de drie modellen gaat om een drietal verschillende werkelijkheidsdefinities.

- In het sociaaltechnologisch model wordt de werkelijkheid begrepen als een gegeven (studie)object, worden handelingen gezien als (meta)cognitieve gedragingen en als gebeurtenissen in de werkelijkheid. Men is op zoek naar stabiele factoren (regelmaat) in veranderprocessen en naar mogelijkheden tot beheersing van natuur, mens en maatschappij.
- In het persoonsgericht model wordt de werkelijkheid opgevat als een (inter)subjectief en cultureel gegeven. Handelen wordt gezien als verricht door betekenisgevende actoren. Veranderen is geen mechanisch handelen, maar een persoon- en interactiegerelateerd proces van betekenisgeving in combinatie met identiteitsvorming.
- In het maatschappijkritisch model wordt de werkelijkheid opgevat als een proces van maatschappelijke constructie. Veranderen wordt begrepen als een sociaalmaatschappelijk fenomeen waaraan economisch-politieke machtsverhoudingen en belangen ten grondslag liggen. Nadruk ligt op de collectieve actor als bron van emancipatie.

*Henk:* Soortgelijk is te zeggen over de doorvoering van duurzaamheid als element dat referentiewaarden levert die van belang zijn voor sociaal veranderkundigen. Op pagina 33-35 wordt een mooie beschrijving gegeven van sociaal handelen in drie werelden van natuur – mens – maatschappij. Daarmee wordt duurzaamheid niet iets dat over de natuur alleen gaat, maar wordt het helder als intrinsiek onderdeel van het hele bestaan. Ik had wel meer willen lezen in hoofdstuk 6 over duurzaamheid en hoe duurzaamheid een onderwerp van reflectie en verandering kan zijn in het sociale en relationele domein.

*Dhian:* De combinatie van natuur, mens en maatschappij wordt als uitgangspunt van denken genomen (zie aandachtspunt 1c). Op hun onderlinge interacties in relatie tot veranderen worden nog niet (voldoende) ingegaan.

*Nelly:* Hoewel de (beïnvloeding van ) sociale aspecten centraal staat in het werk, wordt de mens duidelijk in zijn/haar context geplaatst, waarbij de wederkerige invloed tussen mens en omgeving en de verhouding tot biologische- en ecologische aspecten worden onderkend.

#### **(4d) Paradigma's in de methodologie**

*Gerard:* Ook methodologisch gezien gaat het in de drie modellen om een drietal verschillende methodische invalshoeken.

- Kenmerkend voor het sociaaltechnologisch model worden onder meer genoemd: empirisch-analytische benadering van onderzoek, cognitieve gedragsbenaderingen, taakgericht werken en de sociaaltechnische systeembenadering met haar uitlopers naar groepswork, gezinstherapie en organisatieontwikkeling.
- Kenmerkend voor het persoonsgericht model worden onder meer genoemd: het symbolisch interactionisme als onderzoeksbenadering, de dialogisch-narratieve

benadering, de presentiebenadering, de cliëntgerichte Rogeriaanse benadering, de interactionele systeembenadering, de creatief agogische benadering en de human-resources benadering in de organisatieleer.

- Kenmerkend voor het maatschappijkritisch model zijn onder meer: exemplarisch leren, actieonderzoek, genderspecifieke benaderingen, methodiek van emanciperend werken, kritische systeembenadering en empowermentbenadering.

*Nelly:* Gerard werkt consequent met drie methodische invalshoeken en de onderlinge verstrengeling ertussen. Principieel worden de verschillende invalshoeken niet van elkaar 'losgekoppeld'. Dit gebeurt op micro-, meso- en macroniveau, waarbij de innerlijke dialoog van de mens niet wordt overgeslagen. Mijns inziens is dat wat de mens in deze benadering 'heel houdt'. Mogelijk is dat a priori een normatieve oriëntatie van Gerard?

#### **(4e) Integrale benadering**

*Gerard:* Een nieuw aandachtspunt in deze editie van het boek is verduurzamen als sociaal veranderkundig vraagstuk. Dit thema is als een rode draad door het hele boek verweven. Verduurzamen wordt breed verstaan en gepositioneerd binnen de complexe interacties tussen natuur, mens en maatschappij die vragen om herstel van evenwicht tussen deze drie perspectieven. Deze aandacht voor de interacties tussen natuur, mens en maatschappij betekent een belangrijke vernieuwing in de theorievorming en in de ontwikkeling van interventiepraktijken. We staan op dit punt nog maar aan het begin van een geheel nieuwe manier van denken.

De drie epistemologisch gekleurde veranderparadigma's die ik construeer uit mijn historisch onderzoek probeer ik te verbinden met de drie ontologische werkelijkheidsdefinities zoals die onder meer door Popper en Capra worden onderscheiden. Ik geef hiermee een aanzet die verder dient te worden uitgewerkt en onderzocht. Veranderingen aanbrengen in onze natuurlijke leefsituatie – ecologische omstandigheden, milieuvriendelijk gedrag, gezonde leefstijl et cetera – dient een inherent bestanddeel te gaan worden van theorieën en praktijken van sociale interventie, aldus een grondstelling in het boek.

*Marcel:* De paradigmatische breedte zit er wel in, je hebt ook Popper toegevoegd; natuur mens en maatschappij. Voor mij had het holistische denken er nog iets explicieter in gemogen. Dat is wellicht een discussie. Ik zie het zo dat we deel uitmaken van een groter geheel. Je vertelde vorige week dat je begint bij de kosmos en als mens maken we deel uit van het hele grote geheel. Het zit er wel in, maar had van mij nog iets explicieter gemogen.

*Dhian:* In de analyse wordt min of meer The Systems View of Life van Fritjof Capra en Pier Luigi Luisi als vertrekpunt genomen om de verbinding te leggen met een individueel actorenperspectief. Het belangrijkste gevolg daarvan is dat de auteur in hoofdstuk 6 pleit om het begrip *zelfregulering* te hanteren in plaats van *zelfregie*. De woordkeus zelfregulering doet zowel recht aan de sturingsmogelijkheden van een individueel mens als aan zijn ingebed zijn in grotere systemen, stelt de auteur. Wat mij betreft is hiermee voor de verdere ontwikkeling van de sociale veranderkunde met succes een eerste brug geslagen.

*Henk:* Het geheel van vragen rond gedrag versus handelen, bewust versus niet-bewust en de aanwezigheid van een aanspreekbare actor speelt ook bij de brede hantering van het begrip

zelfregulatie. De definitie van zelfregulatie op pagina 348 geeft de ruimte om te veronderstellen dat ook een cel en bijvoorbeeld het covid-19 virus een zelfregulerend element is dat zich afstemt op mens-maatschappij-natuur. Maar als het menselijk bewustzijn slechts een klein onderdeel is van deze zelfregulerende processen, hoe moeten we dan die zelfregulatie zien van cellen en virussen? Dat lijkt me problematisch te worden, zeker als we niet personifiërend over de natuur willen spreken, d.w.z. dat we niet slechts aan primaten en andere 'hogere' diersoorten gevoelens en moraal en bewustzijn toekennen, maar dus ook aan cellen, virussen en bacteriën. Op pagina 340 wordt zelfregulering als een centraal concept in het systemisch denken over mens, natuur en maatschappij betiteld én als een kernbegrip van al het menselijk handelen. Dat roept de vraag op of zelfregulering in het systeembenken van natuur – mens – maatschappij hetzelfde is als zelfregulering in het menselijk handelen. In het menselijk handelen wordt toch een actor veronderstelt (even los van de kwestie van de verhouding tussen gedrag en handelen: ook bij gedrag is er volgens Donkers sprake van een cognitief proces waarin afweging plaatsvindt)? Moeten we dan een cel zien als ook een actor?

*Wilfred:* Met het driewereldenschema van veranderen heb ik hetzelfde probleem als Henk. Het schema van Capra/Luisi zou raakvlakken hebben (zie blz. 351), maar is m.i. toch behoorlijk anders!

Zelforganiserend organisme is niet (altijd) persoon.

Cognitie in de benadering van Capra/Luisi is een kenmerk van alle leven!

De vragen (van Henk) over bewust/niet-bewust en zelfregulatie worden in de benadering van Capra/Luisi in een ander licht gezet. Dat geldt ook voor het onderscheid gedrag/handelen (intentioneel). Ik wil die exercitie graag maken!

Als het gaat om doorontwikkelen, zie ik nog steeds veel in een op onze discussies toegespitste behandeling van Capra/Luisi.

Intussen denk ik dat er in de laatste eeuw een vierde model ontstaan is dat je ook epistemologisch waar kan maken. Dat is vanuit de fysica, met name de relativiteitstheorie, vanaf begin deze eeuw, de biologie, zeker in de filosofie, al langere tijd. Dat is wel iets dat ik zou willen beproeven. Van een dergelijk model zijn de kernwoorden relaties wisselwerking, samenhang, verandering, processen relativiteit, multiperspectiviteit en ook holisme. Bij Capra zie je dat ook terugkomen. Je ziet het ook in de oosterse filosofie. In die zin haak ik graag aan bij Marcel. Uit die benadering zie je vooral de systeembenadering voortkomen. Ik zou dus wel door willen gaan op een vierde paradigma en ik denk dat we dan ook breder moeten kijken dan Capra.

*Jaap:* Wat betreft het 4<sup>e</sup> paradigma ben ik vanaf 2009 al gecharmeerd van *Veranderkundige modellen*, omdat het zo goed helpt om je eigen gedrag, je eigen visie en soms zelfs de pijn in je buik te analyseren, reflecteren en beter te begrijpen hoe jij in de wereld om je heen staat. Daar helpen die drie modellen bij. Ik vind het wel interessant om dat 4<sup>e</sup> paradigma van Capra/Luisi waar het meer gaat om het biologische, de kosmische eenheid, het holistische denken. Is dat het synergetisch resultaat van al die verschillende dynamieken die continue op elkaar ingrijpen? Ik denk dat we voorzichtig moeten zijn om heel erg blij te zijn met zo'n beschrijving van Capra/Luisi, alsof we de onderliggende mechanismen die er ook toe doen niet meer zouden hoeven te duiden: "Want het is een holistisch geheel". Want daar zit de

scherpte van wat het sociaal veranderkundig handelen is: Dat het sturen en gestuurd worden is, duwen en geduwd worden, trekken en getrokken worden...

*Gerard:* Wat betreft het 'holistisch denken': Dat zit helemaal in mijn gedachtegang, maar ik kan niet alles uitwerken. Ik betrek in brede zin de geschiedenis van de aarde in de nieuwe uitgave van het boek verduurzamen. In elk model is holisme iets anders. In het persoonsgerichte model heeft het een heel andere betekenis dan de betekenis die we er nu aan gaan geven, bijvoorbeeld vanuit Capra. Dat vind ik veel breder en herkenbaarder. Het begrip holisme wordt hierin systeemtheoretisch beter onderbouwd.

We zien momenteel in de theorievorming allerlei pogingen van wetenschappers om te komen tot een nieuwe verwerking van de drie veranderparadigma's in de richting van een meer integratieve manier van kijken naar de wereld. Er zijn veel benaderingen die hebben geprobeerd om voorbij die modellen te komen, niet alleen Capra/Luisi. We kunnen bijvoorbeeld verwijzen naar systeemdenkers als Midgley (2000), Habermas (1983) en Bourdieu (1992). Ook de zelfreguleringsbenadering in het boek is een dergelijke poging tot integratie, zonder de pretentie om een geheel nieuw paradigma te verwoorden. De vraag is of we inderdaad moeten streven naar een geheel nieuw paradigma dat de andere historisch gegroeide paradigma's overstijgt in een soort van totaaltheorie die over 'alles' gaat of dat we er beter aan doen om in alle bescheidenheid slechts te zoeken naar integratie van bestaande paradigma's. Ik kies voor de laatste optie en sluit me aan bij Gerald Midgley die het niet wenselijk vindt om de hele wereld samen te willen brengen in één systemische theorie.

De vraag is dus wat we bedoelen met een nieuw *paradigma*. In het boek wordt paradigma verstaan als een manier van denken die in allerlei verschillende wetenschappelijke disciplines herkenbaar is en bijvoorbeeld niet alleen in de natuurwetenschappen. In het boek worden vier soorten van criteria geformuleerd om te kunnen spreken van een '*veranderkundig paradigma of model*' (zie boek p. 67):

1. Het model gaat over '*veranderen*': interventiegericht (handelingsgericht) procesdenken in het brede veld van sociaal functioneren van mens en samenleving. Elk model moet iets zeggen over elk van deze zes basale kenmerken.
2. Het model is herkenbaar in veel *verschillende wetenschappelijke disciplines en interventiepraktijken*: psychologie, sociologie, ethiek, onderzoek etc en ook verschillende methodiektheorieën van sociale interventie.
3. In het model worden *verbindingen gelegd met systeemtheoretisch denken*.
4. Het verandermodel bevat een bepaalde *paradigmatische visie op waarheid, waarheidsvinding en werkelijkheid*.

De vraag wordt dan of de benadering van Capra/Luisi ook aan deze criteria kan voldoen. Mij dunkt dat hier twee verschillende betekenissen van 'paradigma' aan de orde zijn. Bovendien is nodig om kritisch te kijken naar de systeemtheoretische insteek van Capra. In aansluiting op onder andere Gerald Midgley (2000) heb ik drie soorten van systeemtheorieën onderscheiden, passend bij de drie veranderkundige modellen. Kenmerkend voor Midgley is dat hij steeds het actordenken in zijn systeemdenken opneemt.

*Dhian:* Nadenkend over de verschillende bouwstenen uit hoofdstuk 6 kwam ik op de vraag hoe dan een theorie van sociale verandering c.q. een integratieve theorie over

veranderen (pag. 339) als zodanig opgebouwd kan worden. Je zou kunnen zeggen dat de drie veranderkundige modellen door een proces van inductie tot stand zijn gekomen. En dat de vier bouwstenen via een proces van deductie zijn gevormd. Is het nu een logische route om verder te gaan op de weg van deductie, mogelijk nog aanvullende modellen of concepten te ontwikkelen, en op enig moment binnen elke bouwsteen naar het methodisch vlak over te stappen? Of misschien dat juist niet gefragmenteerd te doen, maar integraal en alle afzonderlijke bouwstenen in samenhang te brengen in hun methodische toepassing? Het gaat hier in de kern voor mij over de vraag hoe een sociale veranderkunde omgaat met de verhouding praktijk-theorie.

Een omvattende handelingstheorie die uitgaat van het wezen van mensen zou wat mij betreft moeten beginnen en eindigen bij de praktijk. De theorie heeft daarbij de functie van meervoudig gevalideerde algemene kennis en kunde over veranderen én handelen (wat mij betreft) in de praktijk. In hoeverre die context-specifiek mag of juist niet mag zijn, is daarbij nog de vraag. Deze benadering impliceert een proces van open theorievorming door de tijd heen, waarvan de kern een proces van collectieve reflectie en betekenisgeving is. Dan is het wel nodig om een logische, ruimte gevende opbouw van een theorie van sociale veranderkunde met elkaar af te spreken, met een permeabele grens naar de praktijk van veranderen.

Wat ik me kan voor stellen is een theorie van sociale veranderkunde die opgebouwd is uit twee lagen: de laag van de grondslagen én de laag van de body of knowledge. Binnen die laatste laag zie ik dan drie samenhangende kennisgebieden voor me:

- De drie veranderkundige modellen (zoals beschreven in dit boek) met hun bronnen.
- De verzameling van kernmodellen en kernconcepten die zowel theoretisch zijn uitgewerkt en samenhangen, als in de praktijk zijn geijkt. De auteur heeft in dit boek de eerste vier hiervan voorgesteld.
- Een verzameling sociaal veranderkundige toepassingsprincipes die uit de grondslagen, de drie veranderkundige modellen én de kernmodellen en kernconcepten zijn te destilleren.

De praktijk en diversiteit aan werkvelden krijgt zo ook een eigenstandige ruimte om zelf – juist in relatie tot die praktijk – handelingskennis en kunde te ontwikkelen en te ontdekken wat wel of wat niet werkt.

## 5. Normatieve oriëntatie

### ***(5a) Normatieve aspecten in de benadering***

*Nelly:* De benadering van 'veranderen in meervoud' impliceert ruimte voor het eigen waarden-en normensysteem van alle actoren in (grenzenstellende) dialoog. Dat op zich geeft het normatieve karakter weer.

*Marcel:* De normatieve oriëntatie is goed omschreven en uitgewerkt, steeds wordt er gewezen op de waardeoriëntaties.

*Gerard:* In de publicatie is er inderdaad uitdrukkelijk sprake van een normatieve oriëntatie. In hoofdstuk 1 is dit als een basaal kenmerk van sociale verandkunde benoemd en uitgewerkt en in de volgende hoofdstukken systematisch meegenomen bij het bespreken van de drie handelingsparadigma's en bij de integratieve benadering in het slothoofdstuk. Normatieve aspecten zijn onder meer aan de orde bij de nadruk op referentiewaarden van gedrag, de verschillende normatieve oriëntaties van mensen, de aandacht voor de beroepsmoraal van sociale professionals en de bepleitte dialogische strategie van gedeelde waarden.

*Henk:* Het geheel van de vraagstukken die de tekst met name in hoofdstuk 6 oproept culmineert naar mijn idee in het zevende en laatste probleem waar ik in de tekst niet uitkom. Mijn probleem ontstaat bij de grenskwesties die in paragraaf 6.2.4 gesteld worden en wel heel specifiek op pagina 370 wanneer gezegd wordt:

*De grens ligt onder meer in de erkenning van een zekere eigen invloed van ieder in de situatie. Het individu wordt nooit in zijn geheel beschuldigd noch ontschuldigd.*

Tja, je zult maar Jezidi-vrouw zijn, of onthoofd, of seksueel misbruikt als kind van drie maanden. Dan is er volgens deze zin altijd een element van eigen schuld in te vinden, hoe klein misschien ook, maar toch. Mijn punt is, want Donkers zal dit nooit als consequentie aanvaarden, dat een combinatie van systeemtheoretisch denken en handelingstheoretisch denken nooit kan zonder een actor die aanspreekbaar is op en vanuit een expliciete moraal. Waarbij die expliciete moraal (dat waarde-oordeel, die spiegeling aan referentiewaarden) oordelend is ook ten aanzien van de werking van niet-bewuste processen van zelfregulatie, zelfs ook van die zelfregulatorische processen van cellen, virussen en bacteriën etc. Doen we dat niet, dan is er ten diepste ook geen reden om een virus een vijandig virus te noemen, niet meer dan dat wij het even onhandig vinden. En zonder zo'n fundamentele morele positionering lijkt me niet slechts de grond voor de andragologie te vervallen, maar iedere grond voor verandkundig handelen. Dan zijn we slechts elementen is een groot proces van zelfregulatie van allerlei elementen en deelsystemen waarop wij geen invloed kunnen uitoefenen. Stof zijn we en tot stof zullen we weerkeren, wat we ook doen en laten in duurzame zin.

*Gerard:* De maatschappelijk werkers in het onderzoek willen hun cliënten leren om niet in schuldtermen te denken. Ze vinden de term 'ontschuldigen' in vooral het systeemdenken geen adequate term en spreken liever van *niet-schuldigen*. Daarmee bedoelen ze dat ze het belangrijk vinden om mensen te ontschuldigen door het aandeel van de omgeving te erkennen, maar dan zonder de eigen invloed weg te poetsen of weg te moffelen. In dit



verband is interessant wat uit cognitieonderzoek naar *self-blame* bij slachtoffers van geweld naar voren komt.

**(5b) Aandacht voor normativiteit in het proces**

*Nelly:* De normatieve oriëntatie betreft ook de manier waarop er procesmatig met elkaar wordt gestreefd naar verbetering van de situatie. Het werk biedt nadrukkelijk een open veranderkundig perspectief, waarbij mensen hun verschillende perspectieven op elkaar kunnen laten inwerken, integreren *en* begrenzen. (Pag. 372: *Open concept/ open procestheorie*).

*Gerard:* Er is niet alleen aandacht voor een externe normatieve georiënteerdheid in het handelen van actoren, maar het normatief karakter geldt ook uitdrukkelijk voor de veranderproces zelf.

**(5c) De dialoog als grondvorm van veranderen**

*Nelly:* We kunnen inderdaad hier spreken van een grenzen stellende dialoog als grondvorm van veranderen.

*Henk:* De grenzen stellende dialoog wordt vanaf pagina 366 nader uitgewerkt. Ik heb dit begrip en de bijbehorende theorie van Donkers altijd een van de grootste ontwikkelingen in de sociale verandkunde gevonden. Een dialoog waarin mensen met elkaar grenzen bespreken en grenzen verkennen en grenzen proberen vast te stellen en te internaliseren. Een prachtig model waarin nieuwe moraal voor duurzaam menselijk samenleven door mensen gevormd kan worden, ook wanneer er geen gedeelde moraal is op basis van religie of levens- of wereldbeschouwing/-oriëntatie. Ik vind het daarom jammer dat er niet meer aandacht aan de onderliggende onderzoeken is gegeven (pagina 340), daar die voor studenten een goed zicht op methodiekontwikkeling en conceptontwikkeling kunnen geven. Graag zou ik verder denken over de grenzen stellende dialoog en dan in het bijzonder wanneer in die dialoog blijkt dat er onverenigbare waardenstelsels aan de orde zijn, zeker indien een of meerdere van die waardenstelsels zichzelf als superieur ten opzichte van de andere positioneren. Hoe dan verder te gaan? In onze snel polariserende tijd is dit een onderwerp waar we mogelijk een bijdrage vanuit de ervaringen van Gerard Donkers kunnen leveren. Andere mogelijke bijdragen kunnen gevonden worden in de mediation-literatuur, bijvoorbeeld die mediation die zich richt op / voortgekomen is uit internationale conflictbemiddeling.

*Wilfred:* De grenzenstellende dialoog als grondvorm van veranderen. M.i. mooi doorontwikkeld met gebruikmaking van de competenties. Hier komt het normatieve (in de voorschrijvende, niet in de beschrijvende vorm) pas echt binnen. Ik denk dat het (prescriptieve) normatieve niet afgeleid kan worden uit het gekozen paradigma of model. Overigens is dat ook zeker niet het betoog in het boek. Het is ook een valkuil om vanuit een model te bepalen wat het goede is. Henk gaat daar ook op in (zie 5a). Ik denk dat je het normatieve van buitenaf inbrengt en dat dan heel expliciet met elkaar afspreekt.

*Gerard:* De grenzen stellende dialoog die in de publicatie wordt voorgesteld en uitgewerkt, wil een vernieuwing aanduiden in de theorie en praktijk van social changing. Grenzen stellen is niet zonder meer strijdig met de waarde van de dialoog. Macht heeft tot nu toe in de

andragologie te veel een negatieve lading, terwijl we sinds Foucault zijn geweest op de dubbele betekenis van het begrip. Macht en machtsvorming zijn essentiële bestanddelen van een goed functionerende samenleving. Machtsgebruik is op zichzelf niet vies. De samenleving kan niet zonder. En dat geldt ook voor relaties tussen mensen. Uiteindelijk is een werkelijke dialoog de uitdrukking van *verbondenheid* tussen autonome individuen. In de erkenning van en respect voor de autonomie van de ander schuilt een onderliggende waarde van democratie. Aangetoond moet worden waar machtsgebruik overgaat in machtsmisbruik. Ook dat onderwerp is in de lijn van Foucault uitdrukkelijk aanwezig in het boek.

Schrijf ik in het boek eigenlijk wel iets voor of ben ik meer de buitenstaander bij wat ik allemaal zie? Ik ben over het algemeen een buitenstaander en ik beschrijf het veelal in termen van tegenpolen en daar kan veel in passen. Maar er zitten ook bepaalde normatieve elementen in die toch uiteindelijk voorschrijvend zijn. Dat komt het meest tot uitdrukking in de grenzen stellende dialoog, daar kan ik niet omheen. Je maakt ook zelf keuzes.

*Jaap:* als je nog een stap verder gaat, lees je naar het einde van het boek toe dat de grenzen stellende dialoog een absolute grondvoorwaarde is om al die andere bouwstenen binnen dat drie-wereldenmodel tot z'n recht te laten komen.

*Nelly:* Zo staat het ook op pagina 366. En ook die kan, begrensd, ter discussie staan.

*Gerard:* Ik vind dat ook zelf ook vernieuwend. Ik heb altijd in de praktijk van lesgeven op de hogeschool en in het maatschappelijk werk ervaren dat het stellen van grenzen bijna een taboe is in het sociale functioneren als docent.

*Jaap:* Het praktijkvoorbeeld dat je aandraagt van de hogeschool docent, die de regels hanteert en telkens maar weer een beetje oprekt, dat maak ik elke dag mee. Omdat uiteindelijk de grens van die regel niet is hoe die op papier is bedacht, maar een toegevoegde waarde moet hebben in het leerproces, wat uiteindelijk het hogere doel is.

*Gerard:* het was voor mij heel confronterend om te ervaren dat mijn praktijk zo anders was dan mijn theorie. In eerste instantie had ik het altijd over zelfregie en de versterking daarvan. Dan zeiden de studenten dat ze er niets van begrepen, omdat ik zelfregie bepleit en ondertussen de strengste docent was bij de beoordeling. En dat was ook zo, want ik wilde dat er kwaliteit werd geleverd. Zoals er gesproken wordt over inspraak, vind ik vaak veel te eenzijdig procesmatig. Het gaat er niet alleen om dat mensen meepraten, maar het gaat ook over de kwaliteit van hetgeen we zeggen en waar we naartoe willen met elkaar. Ik vond het heel confronterend dat ik in mijn praktijk veel grenzenstellender was dan in mijn theorie, daarmee kwam ik op het begrip grenzenstellende dialoog.

*Wilfred:* Je kunt dit ook benoemen als een intercultureel probleem. Een heel verhelderend boek daarover is: "*Over de grenzen van culturen*" van H. Procee. Dat gaat heel erg op dit vraagstuk en de dilemma's die je schetst. Ik heb het ooit gebruikt voor een tekst die ik over ethiek heb gemaakt.

*Gerard:* Ik heb hier nog niet veel over gevonden in de literatuur van de andragologie. We hebben het wel over een dialoog, maar wat is een dialoog, zonder dat je stelling kiest en daarin ook autonomie laat zien.

*Dhian:* laten we het daar eens goed over hebben, want in het maatschappelijk gesprek en tussen specialisten op het gebied van dialoog wordt juist de dialoog gepromoot vanwege het machtsvrije aspect en het geen grenzen stellen. Het staat daarmee volstrekt haaks op hoe het begrip 'dialoog' nu in de maatschappij wordt neergezet. Ik ben zelf bezig met het opzetten van een dialoog in het klein en heb me daar behoorlijk in verdiept.

*Jaap:* Als er geen grenzen zijn die door de partijen gehanteerd worden, dan is er toch helemaal geen sprake van een dialoog? Dan ben je maar gewoon wat aan het babbelen met elkaar.

*Dhian:* Dit gaat over twee perspectieven: Het beheren en het besturen van een geheel aan de ene kant en het samenwerken in een verband aan de andere kant. Daarvoor moet je kaders hebben, wil je tot resultaat komen. Een ander perspectief is dat mensen elkaar niet meer willen of kunnen verstaan, niet meer begrijpen. Daarvoor moet je dan helemaal terug en 'afpellen'. Dat is een andere doelstelling.

*Gerard:* Ik probeer buiten die discussie te staan van macht en zelfregie. Daar heb ik voorbeelden van. Ook in het agressieonderzoek staan prachtige voorbeelden van docenten die in staat zijn om dit te combineren. Want je moet de dialoog openhouden en *tegelijkertijd* moet je grenzen stellen. Dat is aan de orde van de dag als je bijvoorbeeld op een VMBO werkt en wordt geconfronteerd met allerlei vormen van agressie op school. Het hoeft dus niet strijdig te zijn. De kerncompetentie van veranderaars ligt in het gegeven dat ze dat kunnen combineren, met een open houding ten opzichte van wat anderen denken en met respect luisteren naar wat die ander aan referentiewaarde heeft. Zich verplaatsen in het binnenperspectief van de ander en tegelijkertijd niet vergeten datgene wat je zelf belangrijk vindt en daar ook in morele zin in durven te handelen. Het zou mooi zijn om te zien hoe professionals daarin opereren, bijvoorbeeld politieagenten.

*Marcel:* Ik ben dit gaan toepassen. Gisteren had ik iemand aan de telefoon, die bevond zich in een echtscheidingssituatie, vol met haat naar zijn vrouw, hij mocht zijn kind niet meer zien enzovoort. Ik heb geprobeerd voortdurend in verbinding met hem te blijven. Hij was kwaad en zei dat hij wilde dat ik meeding naar de rechtbank om te getuigen tegen zijn vrouw. Ik zei dat ik dat niet kan doen vanuit mijn rol. Hij zei daarop: "*Dat wil je niet*". Ik zei daarop: "*Dat kan ik niet en ik wil het niet*". Vanmorgen hebben we weer gebeld. Dus ik stelde die grens en ik hield tegelijk de verbinding.

*Gerard:* Dat is naar mijn idee professionaliteit.

*Jaap:* Dat is wat Geert van der Laan 'Meervoudige partijdigheid' noemt. Dat kun je als professional wel als een soort van gijzeling ervaren. Je kunt het niet voor alle partijen tegelijkertijd goed doen, daar heb je in te opereren en daar ben je zelf ook partij in.

*Marcel:* Als ik alleen in dialoog zou zijn gegaan met deze man, zou ik eindeloos bezig blijven, zalven...

*Gerard:* Dat is naar mijn mening ook precies het probleem met het poldermodel en wat je ook in de politiek tegenkomt. In dat opzicht is de corona-aanpak heel interessant: Er wordt ineens een grens gesteld en nog niet zo flauw ook.

*Jaap:* Wat we nu aan het doen zijn is eigenlijk jouw drie-werelden als een soort reflectiemodel te hanteren, want zonder dat we daar heel erg mee bezig zijn, proberen we toch dat handelen van Marcel in een van die drie werelden te plaatsen. Het zou heel interessant zijn om te kijken of we ook een soort basis kunnen genereren hoe je met iemand zoals Marcel in gesprek kan gaan. Als je de persoonsgerichte benadering belangrijk vindt, zou je een andere vorm van dialoog hebben gekozen dan wat je nu hebt gedaan. Daar horen andere grondvormen bij.

*Wilfred:* Ik wil er nog een ander punt aan toevoegen. We hebben het nu over dialoog tussen mensen. Je hebt ook een beweging die zegt: Waar zijn de rechten en de inbreng van dieren of andere levende wezens? Latour werkt dat ook uit. Dat zou ik er ook wel eens bij willen pakken. Ik denk dat je daar ook een overkoepelend perspectief kan vinden tussen natuur en mens, dat ook verhelderend kan werken.

*Gerard:* Voor mij is de dialoog ook een natuurkundig concept geworden. Ik beseft dat we ons dan op glad ijs begeven, maar het zijn de vragen waar je niet omheen kunt gaan. Als Capra het heeft over het functioneren van de bacteriële cel en de autonomie van de cel, die zichzelf bewaakt, met een eigen structuur in relatie tot de buitenwereld. Zo begrijp ik dat het membraan heel belangrijk is in het afscheiden van stoffen en weer opnemen van bepaalde voedingsstoffen uit de omgeving. Dat is een mooi proces dat in de bacteriële cel afspeelt. Je moet daarbij uitkijken om het woord 'dialoog' te gebruiken, dat kan in heel veel verschillende gradaties plaatsvinden en bij dieren is dat nog verder ontwikkeld.

*Wilfred:* Ik denk dat het kernwoord 'interactie' is, altijd in een bepaalde context. De vraag die ook speelt is "Wie mogen er mee praten en wie niet?" Dierenactivisten houden zich er ook mee bezig, de vraag is dan ethisch geladen, hoe doe dat je in een dialoog met een dier?

*Gerard:* Dan komt ook naar voren dat er heel veel onbewuste aspecten zijn, zoals in de relatie met dieren waarmee jij voeling kunt hebben, waardoor je zo'n dier beter begrijpt dan iemand anders die alleen vanuit de ratio reageert.

*Jaap:* Het begint bij wat wij verstaan onder het begrip dialoog. Als we dat verengen tot een taalkundige uitwisseling van informatie, dan is de dialoog bijna voorbehouden aan het menselijk ras. Maar als de dialoog meer vanuit dynamische interactie wordt beschouwd, dan vinden er een heleboel andere grens-stellende dialogen plaats.

*Nelly:* Ook met de natuur.

*Gerard:* Het lijkt erop dat wanneer je ergens begint, bijvoorbeeld vanuit de *Triology of Life*, je tot de noodzaak van herijken van allerlei sociale begrippen komt.

*Wilfred:* De dialoog vat je talig op, terwijl je weet dat in de interactie tussen mensen ook het non-verbale een enorme rol speelt. Dat geldt voor een begrip als dialoog, maar ook voor een begrip als 'sociaal', dat in hoge mate lichamenlijk en onderdeel van de natuur is. Dat roept dan zo'n boek als van Capra in me op, evenals een boek dat ik net gelezen heb over dieren taal. Het beeld wordt daar rijker van en dus ook het aantal aangrijpingspunten voor handelen.

***(5d) Normatieve oriëntatie van de auteur zelf***

*Nelly:* De auteur laat ook zijn eigen waarden zien. Impliciet: zie mijn antwoord op vraag 4 d. Expliciet: zie paragraaf 6.2.4 (pag. 366). Dat is ook uitgewerkt.

*Gerard:* Ik zie mezelf vooral als een samenhang-denker. Ik wil verschillende tegenpolen bij elkaar brengen, omdat ik ben gericht op sociale verbinding en niet op enkel polarisatie noch op conflictloze harmonie. Die positionering vind ik belangrijk voor de hedendaagse verhoudingen in de samenleving. Ik hanteer verder een soort van persoon en contextgeoriënteerde vorm van ethiek die niet deterministisch of moralistisch van karakter is en spreek van een open morele veranderbenadering. De openheid en onafheid in de benadering biedt ruimte voor erkenning en ontwikkeling van een emergente stroom van waarden, kennis, ervaring en kundigheid.

## 6. Gerichtheid op praktische handelingskennis

### **(6a) Accent op praktische handelingskennis**

*Nelly:* Het werk biedt een uitgewerkt reflectiemodel dat zeer bruikbaar is (pag. 347). Als belangrijkste kernconcept van de sociale veranderkunde zie ik de verhouding tussen theorie en praktijk: *De plek die de praktische handelingskennis* krijgt in de sociaal veranderkundige theorievorming. Principieel is het kunnen 'terugpraten' van de (sociaal veranderkundige) praktijk naar de theorie. Met een *multi perspectivistische benadering* doen we recht aan de complexiteit van de sociale context. Temeer daar de sociaal veranderkundige het 'leven' en 'ontwikkelen' van mens en diens omgeving bestudeert en op intervenueert met respect voor zelfregulering van alles dat leeft. Interdisciplinariteit is belangrijk, maar het begrip 'interdisciplinair' dekt de lading niet volledig. Ook binnen elke discipline zal sprake moeten zijn van voldoende paradigmatische breedte, wil je recht doen aan de complexiteit van het vraagstuk dat bestudeerd wordt binnen de disciplines. Zo kunnen we '*zelfregulering*', een belangrijk aspect in de sociale veranderkunde, niet alleen vanuit sociale wetenschappen bestuderen, maar ook vanuit de biologische/biochemische wetenschap en vice versa. De multiperspectivistische benadering ligt impliciet wellicht ook wel verscholen in andere theorieën, maar het expliciteren en elkaar erop bevragen, als principieel uitgangspunt, lijkt me vernieuwend. Het 'driewerelden model' vind ik daarbij een goede kapstok. In het boek "Veranderen in Meervoud" wordt aan de hand zowel theorie als van voorbeelden de dialoog tussen diverse theorieën en tussen theorie en praktijk volop beschreven. Het draagt bij aan een bewustwording van de multiperspectivistische benadering die in de praktijk op soms heel fijnmazige wijze plaatsvindt.

*Marcel:* De gerichtheid op praktische handelingskennis is helder. Het is echt een handelingsgericht boek en er wordt ook verwezen naar handelingsgericht onderzoek. Ik heb het met heel veel plezier gelezen!

*Dhian:* In mijn visie dient de sociale veranderkunde voor de praktijkuitoefening herkenbare aangrijpingspunten, begrippen en modellen te omvatten. Anders gezegd, als kunde dient zij in haar theorievorming ook modellen en richtlijnen voor haar toepassing in de praktijk te bieden. Geen modellen die apart gaan over de toepassing van de kennis van de sociale veranderkunde, maar modellen die intrinsiek onderdeel uit maken van de algehele sociaal veranderkundige theorievorming. Naar mijn idee ontbreken die nog in Veranderen in meervoud. Weliswaar gaan het reflectiemodel met negen basiscompetenties en het model van de grenzen stellende dialoog over het handelen c.q. veranderen in de praktijk, maar beiden gaan niet echt in op de dynamiek van het *bewust handelen in een gelaagde context* van een actor. De modellen gaan over het handelen van een actor in algemene termen, waarbij de hoe-vraag in de praktijk nog apart methodisch moet worden uitgewerkt. De praktijktoepassing heeft naar mijn idee meer hanteerbare inzichten, concepten en handvaten nodig om enerzijds de complexiteit van het leven te kunnen doorzien, en anderzijds beter (bewust) te kunnen handelen in het moment gelet op de aanwezige gelaagdheid in context. Het concept 'aandacht doen' (daar is veel over geschreven) sluit aan bij een zijnsvisie op de mens als één geheel. Aandacht geven is hierin niet louter een rationele, geestelijke activiteit, maar heeft voor een mens ook een tastbare lichamelijke en voelbare bezielende/spirituele werking. Bij het zelf richten van zijn aandacht c.q. het focussen van zijn bewustzijn ontstaat context-gestuurde voorgrond en achtergrond, selectie

van relevante kennis en reliëf in urgentie en prioritering. Door deze (interne) dynamiek ontstaat in mijn ervaring juist het context-gebonden karakter van het menselijk handelen.

*Gerard:* De publicatie is, zoals gezegd, uitdrukkelijk gebaseerd op systematisch, historisch en empirisch onderzoek naar praktische handelingskennis. Het reflectiemodel met negen basisprocessen en een viertal bouwstenen van sociale interventie komt voort uit praktijkonderzoek. Professionals en cliënten focussen in de praktijk hun aandacht op de combinatie van bewuste en niet-bewuste handelingspatronen in de context van het functioneren van de actor in een complexe omgeving. Dat richten van de aandacht is zelf ook een kernbegrip in de zelfregulatie-theorie van bijvoorbeeld Carver en Scheier in hun boek *Attention and self-regulation* (1981) (de titel zegt het al). Maar waarom het thema zelfregulering reduceren tot bewust handelen? Het grootste deel van ons handelen is juist onbewust en dat pas heel goed in een systemische visie op de handelingswerkelijkheid.

Het reflectiemodel kan worden gezien als een mogelijk veelal onbewuste uitwerking van de drie veranderkundige paradigma's in hun onderlinge verbanden in enkele hedendaagse praktijken van sociale interventie. Maar er zijn natuurlijk meer integratieve uitwerkingen mogelijk en wenselijk als het gaat om de ontwikkeling van praktische handelingskennis. Kern van het boek is een pleidooi voor het richten van onze aandacht op de relatie tussen hedendaagse praktijken en de drie veranderkundige modellen met het oog op de ontwikkeling van een eigen integratieve benadering. Dit is zinvol vanuit de constatering dat deze drie modellen herkenbaar zijn in het brede veld van theorievorming en praktijkontwikkeling. De auteur verwijst naar drie gelijksoortige indelingen in filosofie (Delanty & Strydom), in handelingstheorieën (Branssen), in opvoedingswetenschap (Wulf), in psychologie (Ritter), in onderzoek doen (Tromp, Migchelbrink), in basisstrategieën van community organisation (Rothman), in drie modellen van social work (Payne) en in politieke theorieën (Fritspatrick). Daarnaast wijst hij op herkenbaarheid van zijn benadering in de praktijk. Met allerlei voorbeelden uit de praktijk, met verwerkingsopdrachten, met films en oefeningen levert hij illustraties voor de drie modellen en zet hij studenten op de website aan tot verwerking van de leerstof zodat die praktisch relevant wordt in handelingspraktijken van professionals.

Naast het wijzen op de gevaren van modelconstructie geeft hij aan dat de modellen een praktisch bruikbaar kunnen zijn:

- als middel tot kritische beoordeling van verandertrajecten, methodiektheorieën en onderzoeksbenaderingen;
- als middel om je bewust te worden van de filters die je uit de opleiding of praktijk meekrijgt of hanteert;
- als middel om een vollediger en diepgaander beeld te krijgen van handelingspraktijken;
- bij onderzoek als middel tot theoretische en methodologische triangulatie: gegevens vanuit diverse theorieën toetsen en vergelijken;
- als middel om een geheel eigen benadering te construeren vanuit een breed gedragen perspectief, uitgaande van het handelingsschema van veranderkundig handelen. Doordat er meer modellen worden erkend, komt er ruimte om te kiezen en voor het construeren van een eigen model op basis van een weloverwogen eclecticisme.

De verwerkingsopdrachten op de website zijn op deze praktische doelen gericht.

## **(6b) Conditieverbetering en competentieversterking en de relatie daartussen**

*Nelly:* De samenhang tussen een conditieverbeterende aanpak en competentieontwikkeling wordt weergegeven. De insteek is vooral competentieversterking wat kan leiden tot conditieverbetering. Dat komt onder meer terug bij de attributietheorie en komt en in de voorbeelden van het maatschappijkritische model.

*Wilfred:* Het reflectiemodel van 9 basiscompetenties vind ik op zich een mooi verhaal, maar ik zit met het onderscheid tussen competenties en condities. Ik denk dat wanneer je het over verandkunde hebt het dienstig is om over de processen zelf te praten. Dan heb je het hier over een interacties tussen iemand en zijn omgeving, maar wat gebeurt daar precies en wat wil je met die interactie doen? Dat is heel abstract en ik weet niet precies hoe dat uit te werken. Een voorbeeld: Als je het hebt over competentieontwikkeling leert de ervaring dat 'competenties inoefenen', los van de context vaak geen effect te hebben. Ik zal wel eens willen bespreken of dat onderscheid handig is, of dat we daarvoor een andere 'taal' moeten zoeken. Dan heb je het over 'het leren' in bepaalde contexten. Het onderscheid condities/competenties wil ik dus ter discussie stellen. Kunnen we niet beter de wisselwerking als zodanig als uitgangspunt nemen? (Zo ja, hoe?!).

*Jaap:* Ik heb wat moeite met het begrip competenties, wat Wilfred ook aangeeft. Je schrijft er wel over dat het niet gaat om competenties vanuit de enge definitie van kennis, houding, vaardigheden in een bepaalde context. Ik vraag me dan ook af of het woord 'competentie' wel het juiste woord is om te labelen wat je wilt zeggen, maar ik heb er geen ander woord voor. Ik denk dat het goed is daar met elkaar op terug te komen. Want een lezer die niet met deze materie bekend is, leest het alsof je een training zou kunnen volgen om je die competenties eigen te maken, waardoor je daarna zelfregulerend kunt handelen. Linguïstisch is het dus de vraag of dat woord in relatie tot sociaal verandkunde handelen het juiste woord is om mensen in de juiste mindset mee te nemen.

*Gerard:* In het boek wordt benadrukt dat het belangrijk is om de gerichtheid op verbetering van omgevingscondities binnen en buiten het cliëntsysteem te combineren met competentieversterking van de actoren, zodat condities en competenties elkaar versterken en niet verzwakken. In dit verband wordt onder meer verwezen naar de kwaliteitsnormering die Lambert Mulder in zijn tritsfiguur (1997) kenmerkend acht voor sociale interventie, namelijk de integratie van probleemoplossing, educatie en conditiebeïnvloeding. Competenties zijn voor mij niet meer dan 'handelingspatronen', de handelingspatronen die ik in mijn casuïstiek had opgespoord. Ik heb daarbij gedefinieerd wat handelingspatronen zijn, dat kan van alles zijn, maar daar zit een referentiewaarde aan het handelen gekoppeld. Het zijn eigenlijk basale handelingspatronen van maatschappelijk werkers en cliënten in relatie tot elkaar. Het zijn processen. Ik heb de terminologie in de loop van de tijd nogal eens veranderd en uiteindelijk ben ik op het begrip competentie uitgekomen. Ik zie het als een reflectief vermogen, maar door het handelingscompetenties te noemen leg je meer nadruk op de *actor*, maar het zit verweven. Verwevenheid en samenhang is voor mij dialectisch, in de zin van tegenpolen die met elkaar verbonden zijn. Het onderscheid tussen competentie en conditie vind ik relevant, omdat heel veel mensen de nadruk op condities leggen en niet op het gedrag van mensen. Het onderscheid is wel belangrijk, maar het is verbonden.



### **(6c) Centrale handelingspatronen**

*Nelly:* Het model werkt vanuit de *samenhang* tussen de beschreven negen competenties. De actoren zijn - in dialoog - betrokken over het hoe en wat rondom het vraagstuk waarin zij verandering willen aanbrengen op basis van hun competenties.

*Wilfred:* De benadering in hoofdstuk 6 beschrijft het zelfregulerend vermogen als centraal concept. Ik ben altijd heel enthousiast geweest over het zelfregulerend vermogen. Voor mij is dit het belangrijkste concept om verder uit te werken ten behoeve van een verdere theorieontwikkeling van de sociale verandkunde. Het is heel mooi dat dat ook uit het empirisch onderzoek van Gerard is gekomen. In toenemende mate ben ik er enthousiast over, omdat ik denk dat het ook naadloos aansluit bij de kenmerken van leven. Als ik Capra lees, zie ik dat het zelfregulerend vermogen het essentiële kenmerk is van leven. Het is daarom ook wel te verklaren dat het overal opkomt. Ik vind het dan ook heel mooi dat dat hier bij elkaar komt en ook een kenmerk is van de andragologie. M.i. fundamenteel en de basis voor doorontwikkeling. De publicatie van Capra & Luisi (2015) biedt de mogelijkheid het begrip zelfregulerend vermogen te koppelen aan en te plaatsen in de 'systems view of live'. Hierdoor kan m.i. het begrip 'zelfregulerend vermogen' worden voorzien van een nog stevigere wetenschappelijke theoretische onderbouwing en legitimering. Zelfregulerend vermogen kan worden geïdentificeerd als een verschijningsvorm van zelforganisatie (self-organization) dat in de visie van Capra/Luisi wordt gezien als centraal kenmerk van leven (nauw samenhangend daarmee: emergentie).

*Gerard:* Uit de in het boek besproken onderzoeken komt naar voren dat veranderen kan worden begrepen als het aanspreken en versterken van het zelfregulerend of zelforganiserend vermogen van individuen en sociale verbanden. Dit reflectief vermogen bestaat uit negen basisprocessen van veranderen (basiscompetenties en basiscondities), die open zijn voor eigen invulling en geen keurslijf inhouden. In het laatste hoofdstuk wordt een korte samenvatting gegeven van de integratieve benadering met zijn basiscompetenties van veranderen.

*Henk:* Een andere vraag die ik heb betreft het begrip 'handelen' en de relatie tussen handelen en gedrag. Op pagina 146 wordt Lovelock's waarneming dat levende organismen hun omgeving ook beïnvloeden, beschreven als 'handelingsvermogen': 'een zekere kracht om invloed uit te oefenen op hun omgeving.' Maar handelen is een begrip dat in de andragologische theorievorming per definitie aan bewustzijn en afweging van goede redenen gekoppeld is. Moeten we dan alle levende organismen beschouwen als 'bewustzijn-bezittende' wezens? Zijn alle levende organismen actoren? Mijn verwarring speelt verder bij de definitie van gedrag als 'een cognitief handelingsproces' (p. 352). In de andragologische literatuur wordt handelen onderscheiden van gedrag, doordat handelen gezien wordt als gedrag waarvoor goede redenen te geven zijn, al of niet voordat het handelen plaatsvindt. In de definitie van Donkers lijkt het alsof alle gedrag altijd de uitkomst is van een cognitief overwegingsproces, maar dat lijkt me toch betwifelbaar, anders is er geen onderscheid meer tussen gedrag en handelen en valt er een belangrijke pijler onder het andragologisch denken weg. Nu zou dat nog niet zo erg zijn misschien, andragologie bestaat niet meer en toen het nog bestond was het geen vrolijke wetenschap, dus wie zou er om treuren als er een pijler wegvalt onder iets naars dat niet bestaat? Maar als gedrag altijd een cognitief handelingsproces is, waarom zouden sociaal verandkundigen dan nog blijven werken?

Mensen die zich gedragen hebben dan immers al allerlei overwegingen en afstemmingsprocessen doorlopen. En wie zijn wij dan om daar nog eens onze blik op te moeten werpen? De vraag en bedenking lijkt me ook aan te sluiten bij pagina 358 waar gedrag omschreven wordt als 'geen mechanisch gebeuren, maar een persoons- en interactieafhankelijk proces van betekenisgeving.' Gedrag blijkt daar dus verbonden met een innerlijke wereld waarin afwegingen plaatsvinden. Die innerlijke wereld is de plek waar delen van het zelf met elkaar interacteren en eigenheid organiseren. 'Besturen van dit veelvoudige zelf is een continu proces van scheiden en verbinden van zelfdelen, van sturen en afstemmen.' (p. 359) Maar wie of wat stuurt, wie of wat stemt af, wie of wat bepaalt wanneer er een voldoende evenwicht en eigenheid is ontstaan? (p. 361). En geldt dit afwegingsproces dan ook voor alle elementen die eerder dus gezien worden als tot handelen in staat? Een verheldering van wat precies met de begrippen bedoeld wordt, wat de relatie tussen de begrippen is en hoe die begrippen zich verhouden tot eerdere theorievorming zou ik graag zien.

*Gerard:* Als we 'bewustzijn' zien als een basisdimensie van het handelen van alle levende organismen, dan is dat inderdaad een revolutie in de andragologie. Maar dit betekent niet dat alle levende organismen nu eenzelfde soort van bewustzijn hebben van waaruit ze handelen. Er zijn vele soorten en gradaties van bewustzijn. Het bewustzijn van een leeuw opereert binnen een gegeven ecologische context in dialoog waarmee de leeuw zijn autonomie realiseert. Belangrijk is dat de leeuw de situatie en zijn eigen invloedsmogelijkheden daarin goed inschat om zijn prooi te kunnen overheersen. Wat een hoeveelheid kennis moet hier zijn opgebouwd! Tot op zekere hoogte is een dergelijk bewustzijn ook bij de mens aanwezig, maar er is meer. Bij de mens is ook sprake van een zelfbewustzijn dat reflectief en metareflectief van aard is. Voor de ontwikkeling van bewustzijn als een integratief concept moeten we niet alleen bij menswetenschappers, maar ook bij natuurwetenschappers de betekenissen van bewustzijn nader gaan verkennen. Positief is dat Capra ook, wat hij noemt, de cognitieve dimensie meeneemt in zijn benadering. De vraag is dan wat dat dat cognitieve van levende wezens inhoudt. Wat is dat bewustzijn? Is dat enkel iets biologisch? In mijn ogen verloopt het handelen van ons en van alle levende wezens grotendeels onbewust. We handelen slechts voor een heel klein gedeelte bewust. Bij Capra/Luisi gaat het om het begrip 'cognitie' als een *doelgerichte activiteit*. Daar zit een spanning met mijn betekenis van 'bewustzijn'. Ik heb er problemen mee om bewustzijn te herleiden tot iets dat enkel doelgericht zou zijn.

#### ***(6d) Praktische handelingskennis onderbouwd met handelingsonderzoek***

*Nelly:* Het werk is gebaseerd op handelings- en literatuuronderzoek en biedt handvatten voor handelingsonderzoek.

*Gerard:* Bij punt 1 is reeds aangegeven dat het competentiemodel is voortgekomen op handelingsonderzoeken naar praktijken van sociale interventie. Deze onderzoeken zijn ook in methodologische zin verantwoord.

*Marcel:* Actieonderzoek plaats je in de maatschappijkritische kant en dat verbaasde me in eerste instantie. Ik dacht dat dat vanuit het juist persoonsgerichte voortkwam, want je wilt mensen intrinsiek motiveren. Later begreep ik het wel, want je kunt met actieonderzoek

juist een maatschappijkritische beweging kan veroorzaken. Dat was even een puzzel voor mij.

*Gerard:* Over actieonderzoek is indertijd door Kees Doets (Universiteit van Nijmegen) een notitie geschreven die wij ook behandelden. Hij was beslist iemand van het maatschappijkritische model. In die tijd was dat nog helemaal geen term, het begrip was toen direct gekoppeld aan neomarxistische terminologie: We moeten de wereld niet alleen maar beschouwen, maar ook veranderen. Dat was nieuw en paste ook goed in die gedachtewereld. Dat het ook past in de andere twee modellen dat sluit ik niet uit. Dat sluit ik bij geen van de modellen uit, want je positioneert een bepaalde theorie, binnen een bepaald paradigma, dat doe je om een bepaalde reden. De reden heeft vooral te maken met epistemologie. De vraag is hoe je tot waarheidsvinding komt, waar leggen zij de accenten op? Het actieonderzoek is uitdrukkelijk gericht op maatschappij georiënteerd handelen. Dat het ook is opgenomen in de sociaal technologische en persoonsgerichte hoek is alleen maar prachtig, zo is het ook steeds meer met elkaar verstrengeld geraakt.

*Marcel:* Ik heb in mijn eigen praktijk ook wel actieonderzoek gedaan rond de vraag 'Hoe gaan wij om met vechtscheidingen', maar ik zie dat dan niet per se als een maatschappijkritische beweging.

*Gerard:* Je kunt handelen zien als een maatschappelijke praktijk. Ook vechtscheidingen kun je zien als een maatschappelijke praktijk

*Jaap:* In de methodologie van actieonderzoek is het ook belangrijk om rekening te houden met de verschillende posities die daarin gehanteerd worden. Of het gaat om eenpersoons actieonderzoek van het enkelvoudig handelen van een professional in een bepaalde groepscontext of dat je actieonderzoek inzet voor ontwikkelingsgericht handelen vanuit een collectief. Het zijn nogal verschillende contexten waarin het woord actieonderzoek door elkaar heen wordt gebruikt.

*Gerard:* Ik praat meer over handelingsgericht onderzoek, want dat is breder, opener. Dat vind ik meer passend.

## Nawoord van de auteur

Laat ik voorop stellen dat ik als auteur geen nieuwe school aan het maken ben en dat ik mij ook geen kritiekloze volgelingen wens. Ik beschouw mijn boek als geslaagd, wanneer lezers hun eigen denkkraacht inzetten voor het ontwikkelen van theorieën en praktijken met een integratieve sociaalveranderkundige signatuur. Ieder mens heeft z'n *eigen handelingsstrategie* waarop men met behulp van de verschillende perspectieven en het gevonden reflectiemodel kan reflecteren en waarmee hij de eigen handelingsstrategie kan onderbouwen, verfijnen en verbreden. De kunst en kunde ligt in het *verbinden* van al die verschillen en in het met elkaar zoeken naar een meer bevredigende samenhang in die perspectieven. Daar ligt mijn grondintentie met het boek. Die grondintentie komt in de bespreking goed naar voren.

In het voorwoord van dit eindverslag is aangegeven, dat de platformgroep met de zes besproken formele aandachtspunten de eigegeaardheid van sociaal veranderkundige theorieën en praktijken aangeven. Publicaties die een dergelijke logica hanteren, haar onderzoeken of bekritisieren zouden we dan ook kunnen rekenen tot de *body of knowledge* van het kennisgebied. Het boek *Veranderen in meervoud* is een publicatie die uitdrukkelijk deze logica hanteert en vandaaruit onderzoek doet naar theorieën en praktijken van sociale interventie. Het boek is dan ook te beschouwen als een basisboek van Sociale Veranderkunde, zo komt ook in de bespreking naar voren. Daarnaast is ook de analyse van de platformgroep van deze en andere publicaties op deze aandachtspunten, zelf te zien als een typisch sociaal veranderkundige bezigheid. Juist dit soort van reflectie en onderzoek is noodzakelijk, als we verder willen komen met de theorievorming omtrent het kennisgebied. Als professionals en wetenschappers in de sociale interventie zelf niet begrijpen, niet goed beseffen en niet goed aan anderen in gewone taal kunnen uitleggen wat de beginselen zijn van hun kennisveld, zullen zij nooit de maatschappelijke erkenning krijgen die ze als sociaal veranderkundigen eigenlijk verdienen. Lastig punt is dat we in de sociale interventiewetenschap zitten met fundamentele begrippen waarvan men in de praktijk vaak wel aanneemt dat ze helder zijn, maar die theoretisch gezien vaak verwarrend, duister en vol tegenspraken zitten, als we er dieper over nadenken. We moeten steeds opnieuw onze begrippen munten en verhelderen wat we er precies mee bedoelen. Zonder deze verheldering annex brede acceptatie van deze uitleg kan het kennisgebied zich niet ontwikkelen en tot wasdom komen. In die zin is de platformgroep met haar middelpunt zoekende bewegingen inderdaad bezig met verdere theorieontwikkeling.

Vernieuwing van het aloude, verbrokkelde kennisgebied van sociale veranderkunde zit dus in een brede erkenning van de eigen geaardheid en de eigen logica van het kennisgebied en van de relevantie hiervan voor de aanpak van actuele maatschappelijke vraagstukken. Dit inzicht is vernieuwend, omdat veel professionals, leidinggevend en onderzoekers deze kenmerken aan de ene kant voor hun praktijk vaak vanzelfsprekend belangrijk vinden, maar er tegelijkertijd nauwelijks uitdrukkelijk bij stilstaan, erop reflecteren en ze nader verkennen en onderzoeken. Verheldering van de eigegeaardheid van het kennisgebied is ook belangrijk voor het kunnen uitwerken en verhelderen van een *body of knowledge* van het kennisgebied. Zonder erkenning en acceptatie van bepaalde basale kenmerken kan een nieuw kennisgebied zich überhaupt niet verder ontwikkelen, zo komt ook in de bovenstaande analyse van de publicatie naar voren.

In mijn beroepsleven heb ik mij met verschillende maatschappelijke vraagstukken beziggehouden en deze in empirische en analytische zin onderzocht vanuit een sociaal veranderkundig perspectief. Ik noem het handelingsonderzoek samen met VMBO naar omgaan met agressie op scholen; het onderzoek naar jongeren en hun belangen, samen met werkende en werkloze jongeren van de FNV-jongerenbeweging; het onderzoek naar professionaliteit en organisatieontwikkeling in het kader van de transformatie van het sociaal domein; het handelingsonderzoek naar methodieken van sociale interventie: maatschappelijk werk, sociaal-cultureel werk, opbouwwerk en organisatieontwikkeling, en het onderzoek naar verduurzaming vanuit een sociaal veranderkundig perspectief vanuit de Kring Andragologie. Ik vraag mij af wat de waarde en maatschappelijke betekenis is van deze inspanningen en waar nieuwe uitdagingen liggen in dit kennisgebied.

Uit de bovenstaande analyse komen in mijn ogen onder meer de volgende *vernieuwende en te vernieuwen inzichten, concepten en thema's* naar voren:

1. **De logica van sociale verandkunde**  
Verheldering en aanscherping van de eigengeaardheid van sociale verandkunde.
2. **Veranderen**  
Het begrip 'Veranderen' als mogelijk integrerend concept met drie basisdimensies en drie hoofdbenaderingen (drie veranderkundige modellen) die wezenlijk bij elkaar horen (zie par. 6.2.2). Aandacht voor onder meer de relatie tussen handelen en gedrag en tussen bewust en niet-bewust handelen.
3. **Zelfregulerend vermogen**  
Het concept 'Versterking van zelfregulerend vermogen' als mogelijk integratief concept van sociale verandkunde (zie par. 6.2.1), passend in het driewereldendenken van natuur, mens en maatschappij.
4. **Bewustzijn**  
Het begrip 'bewustzijn' (met verschillende soorten en gradaties) als mogelijk basaal aspect van het zelfregulerend vermogen van alle levende organismen.
5. **Verduurzamen**  
Integraal verduurzamen als kenmerk van sociale verandkunde. Verduurzamen in de drieslag van natuur, mens en maatschappij. Gekoppeld denken waarin het sociale domein breed wordt verstaan als noodzakelijke vernieuwing in praktijken en theorieën van sociale interventie.
6. **Verbinding tussen systeemgericht en handelingsgericht denken**  
Relatie tussen 'The Systems View of Live' van Capra/Luisi en de ontwikkeling van sociale verandkunde als handelingswetenschap.
7. **Grenzen stellende dialoog**  
Grenzen stellende dialoog als vernieuwend concept, belangrijk voor de aanpak van hedendaagse maatschappelijke vraagstukken.
8. **Reflectiemodel met negen basisprocessen van veranderen**  
Aanzet tot een reflectief competentiemodel van veranderen vanuit bottom-up onderzoek naar handelingspatronen in relatie tussen werker en cliëntsysteem. Dit verder funderen naar meer werkvelden en verandertrajecten.

Oktober 2020